

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Тернопільський національний економічний університет
Юридичний факультет
Кафедра психології та соціальної роботи

ТРОЯН Ольга Сергіївна

**Причини та форми професійної деформації
соціального працівника/The causes and forms of
professional deformation social worker**

спеціальність: 8.13010201 – Соціальна робота
магістерська програма – Соціальна робота
Магістерська робота

Виконала студентка групи СРм-21
О.С. Троян

Науковий керівник:
д.психол.н., професор А.В. Фурман

Магістерську роботу
допущено до захисту:

«__» _____ 20__ р.

Завідувач кафедри
_____ **А. В. Фурман**

ТЕРНОПІЛЬ-2017

РЕЗЮМЕ

Робота містить 101 сторінку, 92 – основного тексту, список використаних джерел налічує 103 найменування.

Мета дослідження: з'ясування причин, форм, умов та наслідків професійної деформації працівників соціальної сфери як різновиду аномального розвитку їх особистості. **Об'єктом дослідження** є особистість соціального працівника та її життєвий шлях, висвітлений через оптику професійної діяльності, а його **предметом** – феномен професійної деформації цього фахівця, у тому числі причини та передумови його виникнення, форми і наслідки функціонування, способи та засоби запобігання цього психічного відхилення від норми. **Методи дослідження:** *теоретичні* – ідеалізації, узагальнення, соціального теоретизування; *математично-статистичні* – U-критерій Манна-Вітні; *емпіричні* – психосоціальне спостереження, психокоректувальний експеримент, психотренінг, бесіда.

Теоретична новизна одержаних результатів. Проведений аналіз дав змогу виявити низку передумов і детермінантів професійної деформації соцпрацівника, форми функціонування і способи запобігання цього психічного відхилення від норми в особистісному розвитку дорослої людини-фахівця. **Практичне значення.** Дослідження професійної деформації соціального працівника є корисним у розумінні проблем, що перманентно виникають у повсякденній роботі та позаробочому побутуванні фахівців даного профілю. Напрацювання у цьому аспекті також становлять цінність при розробці програм спеціальної підготовки та перепідготовки соціальних працівників. До того ж подолання аномального психосоціального розвитку особистості фахівців соціальної сфери може здійснюватися через систему психологічної самопідготовки, спрямованої на виявлення і здійснення найбільш оптимальних шляхів нейтралізації причин та умов його професійної деформації.

Ключові слова: *професійна деформація, аномальний психосоціальний розвиток, психотравма, самовпевненість, нігілізм, ригідність, егоїзм.*

RESUME

Work contains 101 page 92 – the main text, a list of references with 103 titles.

Objective: to determine the causes, forms, conditions and consequences of deformation of professional social workers as a form of abnormal development of their personality. **Object** is a person of the social worker and her life, highlighted by the optics of professional activity, and its **subject** – a phenomenon of expert professional deformation, including the causes and conditions of its origin, forms and consequences of the operation, methods and means of prevention of mental disorders from the norm. **Methods:** *theoretical* – idealization, generalization, social theorizing; *mathematical and statistical* - U-Mann-Whitney criterion; *empirical* – psychosocial observation psychocorrective experiment, psychotraining, conversation.

The theoretical novelty of the results. The analysis made it possible to identify a number of assumptions and determinants of professional deformation social workers, forms of operation and how to prevent this mental deviations from the norm in the personal development of adult professionals. **Practical meaning.** Research professional social worker strain is useful in understanding the problems permanently arise in their daily work and leisure existence of specialists of this profile. Developments in this respect also of value in developing special programs for training and retraining of social workers. Besides

overcoming the abnormal psychosocial development of individual social experts may be through psychological self, aimed at identifying and implementing the most appropriate ways to neutralize the causes and conditions of his professional deformation.

Keywords: *professional deformation, abnormal psychosocial development, psychotrauma, arrogance, nihilism, rigidity, selfishness.*

АНОТАЦІЯ

Троян Ольга Сергіївна. Причини та форми професійної деформації соціального працівника. – Рукопис.

Дослідження на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня магістра за спеціальністю 8.13010201 – «Соціальна робота». – Тернопільський національний економічний університет. Юридичний факультет. – Тернопіль, 2017.

У магістерській роботі здійснено теоретико-аналітичний огляд уявлень, концепцій і моделей аномального психосоціального розвитку особистості; вивчено причини, форми, умови та наслідки фахової деформації особистості соціального працівника як представника однієї з найгуманніших професій; виявлено та обґрунтовано найбільш оптимальні шляхи нейтралізації причин та умов професійної деформації соціального працівника; описано методи, засоби підтримки і збагачення внутрішньої мотивації соціального працівника як чинника його успішної професійної діяльності.

ANNOTATION

Troyan Olha Serhiyivna. The causes and forms of professional deformation social worker. – Manuscript.

Research on the receipt of educational-qualifying level of master's degree after speciality 8.13010201 – «Social work». – the Ternopil national economic university. Faculty of law. – Ternopil, 2017.

In the master's work investigates particular, performed theoretical and analytical review of ideas, concepts and models of abnormal psychosocial development of personality; studied the causes, forms, conditions and consequences of professional deformation of the individual social worker as a representative of one of the most humane professions; discovered and proved the optimal way neutralize the causes and conditions of professional deformation social worker; described

methods, tools support and enrich the internal motivation of social workers as a factor in his successful professional activity.

ПЛАН

ВСТУП

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-АНАЛІТИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ АНОМАЛЬНОГО ПСИХОСОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

- 1.1. Поняття про норму, відхилення та аномалії особистості у психології
- 1.2. Концептуальний огляд моделей аномального психосоціального розвитку особистості

Висновки до розділу 1

РОЗДІЛ 2.

ПРИЧИНИ, ФОРМИ, УМОВИ ТА НАСЛІДКИ ПРОФЕСІЙНОЇ ДЕФОРМАЦІЇ ЯК РІЗНОВИД АНОМАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

- 2.1. Об'єктивні та психосоціальні причини професійної деформації соціального працівника
- 2.2. Самовпевненість, нігілізм, примітивність, ригідність та егоїзм як форми деформації соцпрацівника
- 2.3. Індивідуально-психологічні умови професійної деформації працівника соціальної сфери
- 2.4. Наслідки професійної деформації соціального працівника для найближчого оточення і власного життєвого шляху

Висновки до розділу 2

РОЗДІЛ 3.

ВИЯВЛЕННЯ І ЗДІЙСНЕННЯ НАЙБІЛЬШ ОПТИМАЛЬНИХ ШЛЯХІВ НЕЙТРАЛІЗАЦІЇ ПРИЧИН ТА УМОВ ПРОФЕСІЙНОЇ ДЕФОРМАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА

- 3.1. Вимогливе, позитивне і водночас критичне професійне довілля як передумова психічного здоров'я особистості
- 3.2. Форми, методи і засоби підтримки та збагачення внутрішньої мотивації соціального працівника як базова умова зрілості його особистості

Висновки до розділу 3

ВИСНОВКИ

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1.	
ТЕОРЕТИКО-АНАЛІТИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ АНОМАЛЬНОГО ПСИХОСОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ	7
1.1. Поняття про норму, відхилення та аномалії особистості у психології	7
1.2. Концептуальний огляд моделей аномального психосоціального розвитку особистості	16
Висновки до розділу 1	26
РОЗДІЛ 2.	
ПРИЧИНИ, ФОРМИ, УМОВИ ТА НАСЛІДКИ ПРОФЕСІЙНОЇ ДЕФОРМАЦІЇ ЯК РІЗНОВИД АНОМАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ	27
2.1. Об'єктивні та психосоціальні причини професійної деформації соціального працівника	27
2.2. Самовпевненість, нігілізм, примітивність, ригідність та егоїзм як форми деформації соцпрацівника	37
2.3. Індивідуально-психологічні умови професійної деформації працівника соціальної сфери	52
2.4. Наслідки професійної деформації соціального працівника для найближчого оточення і власного життєвого шляху	63
Висновки до розділу 2	74
РОЗДІЛ 3.	
ВИЯВЛЕННЯ І ЗДІЙСНЕННЯ НАЙБІЛЬШ ОПТИМАЛЬНИХ ШЛЯХІВ НЕЙТРАЛІЗАЦІЇ ПРИЧИН ТА УМОВ ПРОФЕСІЙНОЇ ДЕФОРМАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА	76
3.1. Вимогливе, позитивне і водночас критичне професійне довілля як передумова психічного здоров'я особистості	76
3.2. Форми, методи і засоби підтримки та збагачення внутрішньої мотивації соціального працівника як базова умова зрілості його особистості	84
Висновки до розділу 3	88
ВИСНОВКИ	90
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	93

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Професійна діяльність соціального працівника, незалежно від різновиду виконуваної ним роботи, відноситься до групи професій із підвищеною моральною відповідальністю за здоров'я і життя окремих людей, груп населення і суспільства загалом. Постійні стресові ситуації, до яких потрапляє соціальний працівник в процесі складної соціальної взаємодії з клієнтом, постійне проникнення в суть соціальних проблем клієнта, особиста незахищеність та інші морально-психологічні чинники постійно негативно діють на психічне здоров'я соціального працівника. Це пов'язано також з тим, що у повсякденній діяльності він, крім професійних знань, умінь і навичок, значною мірою використовує свою особистість, будучи своєрідним «емоційним донором». Негативні психічні переживання і стани можуть зачіпати різні грані його трудового процесу – професійну діяльність, особу професіонала, ділове спілкування, що в цілому негативно позначається на професійному розвитку соціального працівника як особистості.

Термін «деформація» тлумачиться винятково з природничо-наукових позицій (від лат. *deformatio* – перекручування) – як зміна відносного положення частини тіла, пов'язане з переміщенням. Професійна деформація являє собою зовсім інший соціально-психологічний феномен, а саме наявність в особистості певних психологічних змін, котрі впливають на якісне виконання діяльності. Ось чому дослідження професійної деформації соціальних працівників – це не лише актуальна тема як у теоретичному аспекті, так і в прикладному, й у суто практичному. Але при цьому варто враховувати істотні особливості у причинах і формах деформації фахівців різних напрямків діяльності із надання соціальних послуг населенню. Зокрема, професіоналізація особистості соцпрацівника у процесі багаторічного виконання ним службових обов'язків пов'язана як із розвитком професійно значущих рис, так і з формуванням таких, які негативно впливають на виконання ним посадових обов'язків. Отож

феномен професійної деформації соцпрацівника становить складну соціальну й психологічну проблему, що вимагає адекватного розв'язку.

Мета дослідження: з'ясування причин, форм, умов та наслідків професійної деформації працівників соціальної сфери як різновиду аномального розвитку їхньої особистості.

Завдання дослідження: а) здійснити теоретико-аналітичний огляд уявлень, концепцій і моделей аномального психосоціального розвитку особистості; б) вивчити причини, форми, умови та наслідки фахової деформації особистості соціального працівника як представника однієї з найгуманніших професій; в) виявити та обґрунтувати найбільш оптимальні шляхи нейтралізації причин та умов професійної деформації соціального працівника.

Об'єктом дослідження є особистість соціального працівника та її життєвий шлях, висвітлений через оптику професійної діяльності, а його **предметом** – феномен професійної деформації цього фахівця, у тому числі причини та передумови його виникнення, форми і наслідки функціонування, способи та засоби запобігання цього психічного відхилення від норми.

Методи дослідження: *теоретичні* – ідеалізації, узагальнення, соціального теоретизування; *математично-статистичні* (U-критерій Манна-Вітні); *емпіричні* – психосоціальне спостереження, психокорекційний експеримент, психотренінг, бесіда.

Теоретична новизна одержаних результатів. Проведений аналіз дав змогу виявити низку передумов і детермінантів професійної деформації соцпрацівника, форми функціонування і способи запобігання цього психічного відхилення від норми в особистісному розвитку дорослої людини-фахівця.

Практичне значення. Дослідження професійної деформації соціального працівника є корисним у розумінні проблем, що перманентно виникають у повсякденній роботі та позаробочому побутуванні фахівців даного профілю. Напрацювання у цьому аспекті також становлять цінність при розробці програм спеціальної підготовки та перепідготовки соціальних працівників. До того ж подолання аномального психосоціального розвитку особистості фахівців

соціальної сфери може здійснюватися через систему психологічної самопідготовки, спрямованої на виявлення і здійснення найбільш оптимальних шляхів нейтралізації причин та умов його професійної деформації.

Впровадження результатів роботи. Магістерське дослідження виконувалося у 2015-2016 роках на базі юридичного факультету Тернопільського національного економічного університету. За результатами роботи опубліковано тези у спецвипуску журналу «Психологія і суспільство» (0,2 друк. арк.).

За структурою робота складається із вступу, трьох розділів, висновків до них, загальних висновків, списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-АНАЛІТИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ АНОМАЛЬНОГО ПСИХОСОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Поняття про норму, відхилення та аномалії особистості у психології

Як слушно зазначав дослідник феноменів патопсихології філософ Жиль Дельоз: «оскільки клінічне судження ґрунтується на забобонах, необхідно починати дослідження з погляду, розташованого поза клінікою» [84, с. 36]. Це спонукає нас звернути увагу на деякі питання і механізми формування думок про норму і аномалії у розвитку особистості як з медичної так і з психологічної точок зору. Еволюція поведінки людини полягає у скороченні питомої ваги і значущості вроджених, жорстко закріплених елементів поведінки, при цьому все більшого значення набувають гнучкі елементи поведінкових актів-вчинянь. Зміни у соціумі та їх темп сьогодні такі швидкі, що індивіду не уявляється можливим сформуванню схеми і способи активності «на всі випадки життя» за типом умовних рефлексів. Розвиток здійснюється завдяки здатності особистості до узагальнення та імовірнісного прогнозування, що власне може бути сформована на четвертій стадії розвитку психіки. Розвиток властивостей адаптивності до швидкозмінних умов сьогодення неминуче призводить до зростання кількості та тривалості періодів нестабільності у розвитку особистості. Якщо до середини ХІХ століття згадується, як правило, лише «криза середнього віку», то в наш час вважається, що кожна людина стикається у своєму житті як мінімум із сімома-вісьмома віковими кризами [див. 1; 4; 14; 33; 47; 63; 91; 101].

Еволюція в розвитку людини є процесом чергування стійких (етапи, стадії) і перехідних (нестійких) станів. Нові елементи поведінки і поведінкові

схеми формуються, як правило, в неврівноважних, кризових станах. Зазвичай, поява аномалії в поведінці знаменує перехід від стійкого стану до нестійкого й кризового стану в розвитку особистості. У той же час наявність аномалії свідчить як симптом про процес пошуку правильного рішення, знаходження якого дозволяє говорити про завершення кризового етапу і перехід у новий стабільний стан, який позначений зникненням аномалії.

Необхідний набір особистісних властивостей, характеристик і компетентностей, які необхідні для успішної діяльності на певному місці, в різних напрямках діяльності все більше різноманітний. Він часто вимагає всебічного поєднання і благодатного розвитку комплексу якостей, кожна із яких закладається, проявляється і вимагає спеціальної програми розвитку на різних вікових етапах. У реальному соціумі ця тенденція відображається в збільшенні відсотка людей із чітко вираженими акцентуаціями характеру. При цьому неминуче звужуються уявлення про універсальність людських якостей і розмиваються уявлення про загальноприйнятну норму для людського загалу. Поведінка нині вже не розглядається в категоріях «норма – аномалія», а такому аналізу піддаються лише окремі поведінкові акти у контексті конкретної ситуації із урахуванням культурно-історичного довілля [див. 2; 5; 6; 11; 24; 31; 54; 62; 69; 74; 82; 94; 98].

Поняття «аномальна поведінка» містить не тільки інформацію про певне відставання від норми, хворобу, антисоціальну поведінку, а й уявлення про пошукову поведінку, пов'язану як зі зміною і розвитком соціуму, так і зміною ролі та місця людини в соціумі. До цієї категорії можна віднести поведінку релігійних сподвижників, захисників довілля, дослідників і спортсменів, які піддають серйозному ризику своє життя, наприклад, при сходженні на гірську вершину або при випробуванні на собі нового лікарського препарату [див. 12; 16; 39; 71; 82].

Сьогодні практично кожна психологічна концепція розвитку вибудовує певну «ідеальну траєкторію» розвитку людини, її вищих психічних функцій, задаючи орієнтири для окремих фаз, ступенів, вікових етапів розвитку на основі

узагальнення накопиченого досвіду у всіх областях і сферах медицини, соціології, практичної психології та інших соціономічних науках. При цьому для кожного етапу розробляються операційні системи визначення індикаторів розвитку у вигляді різноманітних тестів, що дозволяють висновувати про рівень готовності людини до школи, про рівень предметних знань, наявності індивідуальних і соціальних компетентностей, готовності до професії, сімейного життя і виховання дітей тощо. Але кожному практичному психологу та соціальному працівнику слід завжди пам'ятати про те, що «ідеальні траєкторії» розвитку є результатом застосування статистичних методів до часто далеких від взірця реальних даних польових експериментальних досліджень.

Так, до прикладу, Альберт Ейнштейн, якого нині вважають інтелектуальним гігантом свого покоління, в дитячі роки був загальмованим, сором'язливим, відстаючим у розвитку хлопчиком. Його батьки відчували велике побоювання за долю сина, так як він пізно почав говорити. Вчителі в гімназії, де він навчався, іноді доходили до відчаю, і в певний момент його виключили із гімназії. Це, зрештою, його тільки втішило. Не маючи атестата, Ейнштейн не мав змоги вступити до університету, але і в політехнікум за конкурсом пройти не зміг, адже провалився на вступних іспитах. Батьки хвилювалися за майбутнє свого сина у зв'язку з «відсутністю у нього здібностей». Йому навіть передрікали невтішну кар'єру підмайстра у чоботаря. Майбутньому науковцю довелося переїхати до Швейцарії і вступити там до школи, щоб все ж отримати атестат, де він й склав іспити в політехнікум і був із другого разу прийнятий. Після закінчення політехнікуму він не зміг втриматися на посаді вчителя фізики в середній школі, і після періоду безплідних пошуків за протекцією був прийнятий в Бернське патентне бюро, де почав свої теоретизування. Надалі він неодноразово зазначав, що однією з обставин, котрі спричинили його до відкриття теорії відносності, було те, що він продовжував замислюватися про «елементарні» речі тоді, коли його більш «просунуті» колеги про них вже й не згадували. Відзначимо так само, що відкривач генетики Мендель в результаті провалу на іспиті з біології залишився із

середньою освітою. Майбутній письменник Еміль Золя провалився на іспиті з літератури, а біолог Луї Пастер не пройшов за конкурсом в школу «Еколь Нормаль» [17].

У той же самий час відзначимо, що випереджальний вікову норму мовленнєвий розвиток, передчасне пробудження інтелектуальних інтересів, властивих нормі для більш старшого віку, при відносному відставанні моторики і психомоторики, емоційної і вольової незрілості, може слугувати основою розвитку особистості за шизофренічним типом [98]. Клінічні дослідження показали [54; 74; 93], що будь-яка характерологічна структура особистості людини відображає накопичений життєвий досвід, вдало і невдало вирішені проблеми, тому є як мінімум незбалансованою. У разі, коли рівень незбалансованості стає небезпечним для розвитку особистості загалом, можна вести мову про акцентуовану особистість [36]. Тому природня наявність у кожної людини «зони найменшого опору» (*locus minoris resistentiae*), ризик порушення психічного розвитку при зіштовхненні із «важкою» саме для неї ситуацією. Не можна відкидати й те, що наявність цієї зони пов'язана із особливостями становлення латералізації психічних функцій в онтогенезі, особливостями конституції людини, пов'язаної із функціонуванням залоз внутрішньої секреції, наявністю «схильності» окремих мозкових структур до травматизації внаслідок перенесених травм та інфекційних захворювань [96, с. 188]. Будь-які спроби корекції розвитку психічної сфери особистості повинні враховувати ці факти.

Сучасна психологія розвитку приймає за основу положення Лева Виготського про те, що всі навички, компетентності та здібності є результатом виховання (що містить у собі й навчання). Воно повинно вести за собою розвиток від «зони актуального розвитку», що характеризує те, що дитина вже може зробити самостійно, до зони «потенційного розвитку», яка характеризує те, що дитина могла б зробити разом із дорослим або зі старшим товаришем [25]. При цьому сам процес розвитку здійснюється у взаємодії з

спрямовуючими цей розвиток дорослими в «зоні найближчого розвитку», що характеризує «відстань» між першими двома.

У найзагальнішому плані питання норми і відхилення щодо розвитку і поведінки людини вивчають філософія, соціологія, філософська антропологія і етика. Найважливішою з проблем у житті будь-якого організму є вирішення завдання виживання в наявній дійсності, що вимагає й від людини адаптації в наявній соціальній ситуації. «С.Л. Рубінштейн пише, що «вихідним завжди є взаємодія людини з дійсністю, що чинять опір її діям. Процес людського розвитку і пізнання починається у зв'язку з процесом адаптації до довкілля, яке відбувається в соціальній ситуації, де світ представлений навколишньою природою, а людство – близькими. Соціальна ситуація містить безліч постійно змінних чинників, що створює в житті людини ряд складних проблем, котрі змушують шукати оптимальні шляхи їх вирішення. Деякі з них можна вирішити самостійно, але є й такі, для вирішення яких потрібна допомога, поєднання зусиль, чи хоча б порада фахівця. У сучасному суспільстві у зв'язку з цим виділився клас «допоміжних» професій, до якого відносяться педагоги, медики, соціальні працівники» [65, с. 116].

Нас насамперед цікавить аномалія стосовно людини, що виявляється в її мисленні, емоційній сфері та поведінці. Розуміння «аномалії» передуює появі уявлення про норму в суспільній історії та культурі. Якби не існувало аномалії, уявлення про норму стало б безглуздим. Розуміння аномалії тісно пов'язане із усвідомленням людиною появи нового чинника, або зміни дії будь-якого із звичних чинників в її життєвій ситуації, що призводить до появи думки про проблему, котра вимагає свого негайного вирішення. Так, аномалією може вважатися раптовий циклон або затяжний дощ, що викликає підйом води в річках, і вимагає вживати заходів із порятунку посівів чи майна. Аномалією може сприйматися і зміна в поведінці дитини у міру її дорослішання, якщо її батьки не усвідомили, або не можуть усвідомити, факт переходу дитини в новий психологічний вік із новими інтересами, потребами та проблемами. З точки зору права, людина може думати про що завгодно, у що завгодно вірити

чи не вірити, переживати з будь-якого приводу і без приводу. Право цікавиться тільки такою аномалією, яка проявляється у вербальній і невербальній поведінці людини, і призводить до шкоди для оточуючих або для неї самої. Завдання правового регулювання, зокрема, полягає в регламентації найважливіших сторін життя суспільства: покаранні порушників норм і заохоченні рекомендованих взірців поведінки (нагородження орденами, медалями, державними преміями і т. ін., що регулюється відповідними законами). Право розвивається на основі звичаїв з попередніх природних форм регулювання, пов'язаних зі схваленням та нагородженням «правильних» вчинків і несхваленням або покаранням за «неправильну» поведінку. Природне регулювання і підкріплення бажаних форм поведінки відбувається в процесі соціалізації дитини в сім'ї, дитячому садку, школі, групі друзів тощо [див. 4; 30; 52; 94].

Соціалізація – це процес, в ході якого безпорадне немовля поступово перетворюється на самосвідому і активну «людину розумну», наділену розумінням тієї культури, в якій вона вихована. Соціалізація не є «культурним програмуванням», так як з перших миттєвостей життя новонароджений володіє потребами і можливістю проявляти їх, впливати на тих оточуючих, котрі зобов'язані про нього піклуватися. Соціалізація, таким чином, здійснює, встановлює і формує зв'язок між поколіннями в сім'ї та суспільстві. Звідси випливають принципи підходу до дослідження розвитку психіки людини: 1) еволюційно-динамічний підхід, або принцип розвитку; 2) системний підхід, або принцип єдності біологічного і соціального в людині в процесі формування його особистості; 3) принцип детермінізму, що спонукає виявляти причинно-наслідкові зв'язки між феноменами [48; 64]. У кожному дослідженні психіки та її розвитку необхідно поєднувати всі три вищевказаних принципи.

У філософії «норма» – це поняття, що означає межі, в яких речі, явища, природні та суспільні системи, види людської діяльності та спілкування зберігають свої якості, функції, форми відтворення. Життя людей перетворилося б на хаос, якби люди не дотримувалися норм і правил, котрі

визначають поведінку відповідно до наявної ситуації. Наявність норм робить життя більш передбачуваним і зрозумілим, унормованим. Проте в різних групах і культурних спільнотах норми дуже різко різняться, адже те, що в одній групі є нормою, в іншій може розцінюватися як порушення. З іншого боку, зміни в житті в цілому і соціальної ситуації конкретної людини призводять до появи нових ситуацій, по відношенню до яких норми ще не склалися.

Поняття «норма» передбачає існування правил, взірців, звичаїв, приписів. Існуюча в будь-якій культурі система норм не є застиглою, вона змінюється з часом у зв'язку зі зміною зовнішніх і внутрішніх умов. У стародавньому світі норми закріплювали умови відтворення, схеми передачі досвіду від покоління до покоління в жорстких формах заборон, приписів і звичаїв. Жорсткі умови існування визначали і жорстокість норм і звичаїв. Ще з міфів і епосів стародавньої Греції відомо, що в древній Елладі в жертву богу Крону приносилися царі, які отримували титули «Зевс» і «Посейдон», і повинні були помирати в кінці відведеного для них терміну царювання. Надалі їм дозволялося царювати протягом великого року, рівного сотні місячних місяців, а замість царя щорічно в жертву приносили хлопчика. На Криті, в одному з міфів говориться про те, що жертвний хлопчик замінює царя Міноса. Хлопчик царював один день, потім брав участь у танці, який символізував часи року, після чого його заживо з'їдали. У орфічній традиції посвячення в співтовариство юнака в процесі ініціації, піддається загрозі поїдання живцем. В інших міфах жертвоприношення царя або хлопчика пов'язується із умилюванням богині родючості і рослинності, що характерно для більш давніх традицій. На Криті замість хлопчика з часом стали приносити в жертву козенят, у Фракії – бичка. У відсталих місцевостях звичай принесення в жертву хлопчиків зберігся навіть після прийняття християнства.

У давнину вважалося, що відхилення від норми у поведінці пов'язане із одержимістю духами і демонами. Агресивні і небезпечні хворі вважалися одержимими злим духом і виганялися зі співтовариства; тихі і мирні, якщо зовнішні умови існування були сприятливими – вважалися улюбленцями богів і

були предметом турботи і піклування. Перші описи відхилень у психічному розвитку і поведінці описуються в міфології античного світу. В історії спартанського царя Клеомона причиною його психічного розладу, що призвів до самогубства, названо пияцтво, непомірне вживання нерозбавленого вина. У грецькій міфології описаний і випадок епідемічного поширення маячних ідей. Дочки царя Прета не надали належної поваги богині Гері й у покарання за це бродили навколишніми полями і луками, стверджуючи, що перетворилися на корів. Далі до цієї групи приєдналися й інші жінки поселення. Успішне лікування цієї психічної епідемії здійснив пастух-віщун Меламп, який змусив сильних юнаків-пастухів прутами гнати це «стадо» до міста. Стомлені тривалим бігом дівчата вирішили примиритися із богинею і одужали.

«Аристотель в книзі «Проблеми» першим говорить про зв'язок таланту з особливостями характеру, які можна вважати хворобою: «Чому люди, які славилися талантами в галузі філософії або управлінні державою, або в поетичній творчості, або в заняттях мистецтвами, – всі вони були меланхоліками? Деякі з них страждали розлиттям чорної жовчі, як наприклад, серед героїв – Геракл. Саме він, як вважали, був меланхолійної природи, і за його іменем називали священну хворобу геракловою». У Старому Заповіті описана хвороба царя Саула, котрий страждав від депресивних нападів. Літописець ставить діагноз: «Бог покинув царя і тоді злий дух вселився в нього». Терапія здійснювалася Давидом, який грав на струнному інструменті і співав пісні власного авторства. В історії царя Навуходносора психічний розлад пов'язується із рисами характеру, пихою і гордістю. У середні віки М. Савонарола описує, що для відволікання хворого від божевільних думок і «знищення застою думок» при меланхолії практикувалося биття різками до кривавих смуг, голковколювання шипами і введення їх під нігті, покриття всього тіла хворого гірчицею. Він критикує ці методи як неефективні і пропонує кровопускання, блювотні й проносні засоби і головний засіб – гарячі ванни. Але ще краще – поселити хворого в тихому, прохолодному місці, біля річки, і розгойдувати його в гамаку як немовля. У середньовічній Німеччині

було прийнято відвозити психічнохворих куди подалі, за кордон, і там відпускати на всі чотири сторони. Якщо хворому вдавалося повернутися, його лупцювали батогом і процедура висилки повторювалася» [23]. У Московії часів Івана Грозного «стоголовий» судебник містив статтю про необхідність піклування про жебраків і хворих, яких пропонувалося розміщувати при монастирях, «щоб не бути їм на заваді і пугалом для здорових».

Проблема осмислення і обґрунтування норм і уявлень про хвороби виникає тільки тоді, коли виникають взаємини між спільнотами, які не зводяться до війни і битв, взаємини між людьми, що не зводяться до відносин панування і підпорядкування, коли рівень розвитку цивілізації дозволяє доживати до віку плідних роздумів. Психологія, психіатрія, психотерапія розглядають проблему норми і аномалії в термінах здоров'я і хвороби, при цьому вважається, що норма – це еквівалент психічного (психологічного) здоров'я, а аномалія, при дотриманні певних процедур може бути визнана відхиленням, затримкою в розвитку, або ж хворобою. Ці науки вивчають не тільки способи діагностики, умови виникнення, перебігу, корекції та лікування відхилень від психічної норми, але й беруть активну участь у встановленні понять про психічне здоров'я і хворобу. Вони беруть участь у визначенні прав і меж відповідальності як тих осіб, у яких визначаються (чи наявні) відхилення від норми, так і тих, кому надається право корекції відхилень і лікування хвороб. Всі ці уявлення пов'язані із динамікою суспільного розвитку, тому схильні до регулярного перегляду.

«Відмінності в підходах психології і психіатрії пов'язуються із уявленнями про «психічне здоров'я» в психіатрії, що передбачає відсутність у людини хвороб, визначених у розділі «F» довідника «Міжнародна Класифікація Хвороб». У свою чергу психологія розвиває уявлення про «психологічне здоров'я», зорієнтоване на повне або максимально можливе психологічне благополуччя людини. І.В. Дубровіна пише, що категорія «психологічне здоров'я» належить до особистості загалом і знаходиться в тісному зв'язку із вищими проявами людського духу. Вона дозволяє виділити власне

психологічний аспект проблеми психічного здоров'я, на відміну від медичного, соціологічного, філософського та інших аспектів. Психологічне здоров'я робить особистість самодостатньою. Не ми ззовні задаємо їй рамки, межі, норми, орієнтири, не ми її оцінюємо звичним чином: «ця особистість – розвинена, ця – не дуже, а ця – на середньому рівні». Ми озброюємо (вірніше повинні озброювати) дитину, відповідно до її віку, засобами саморозуміння, самосприйняття і саморозвитку в контексті взаємодії із оточуючими людьми і за умов культурних, соціальних, економічних і екологічних реальностей навколишнього світу. Таким чином, ми висловлюємо припущення, що саме психологічне здоров'я дітей можна розглядати і як мету, і як критерій ефективності психологічної та соціальної служби» [72, с. 115].

Концепція «психологічного здоров'я» часто критикується у зв'язку з тим фактом, що вона зорієнтована на досягнення максимального результату в розвитку кожної людини, що робить усіх об'єктом турботи психологів. Всі критики вважають, що це може призвести до звичної залежності від психологічної служби в подальшому. Деякі критики вважають, що таким способом практичні психологи формують для себе «клієнтську базу» на майбутнє з меркантильних міркувань; інші – що співтовариство практичних психологів претендує таким чином на те, щоб зайняти місце церкви, або навіть привласнити функції старозавітного Бога.

1.2. Концептуальний огляд моделей аномального психічного розвитку особистості

Спочатку розглянемо концепції причин появи аномальної поведінки і розвитку. Перша група їх пов'язується зі спадковими та генетичними захворюваннями, а також із наслідками аномалій вагітності жінок (ряд інфекційних захворювань, фізичні та психічні травми, алкоголізм, наркоманія у період виношування плоду). Ця група чинників створює умови для появи і

розвитку важких наслідків, які слабо піддаються, або зовсім не піддаються корекції у подальшому розвитку людини. До цієї категорії слід віднести дітей, котрі страждають деякими ендокринними, інфекційними, хірургічними і важкими психічними захворюваннями, що розвиваються за життя. Максимально можливий рівень їх адаптації до життя є предметом піклування органів охорони здоров'я та соціального забезпечення. Для тих з них, хто має можливість навчатися, створюються спеціалізовані навчальні заклади санаторного типу, а також розробляються і впроваджуються спеціальні програми навчання, в тому числі і надомного [див. 5; 21; 24; 26; 28; 37; 50; 71].

Проілюструвати цю групу можна на прикладі осіб, які страждають синдромом Клайнфельтера (аномальний хромосомний набір 47/XXY). До підліткового віку такі діти розвиваються у високорослих, але фізично слабких, млявих осіб зі зниженим інтелектом та незавершеним сперматогенезом, а також імпотенцією і слабовіллям. Ці підлітки, усвідомлюючи свою фізичну і розумову неповноцінність, практично не у змозі отримати освіту вищу за початкову і потребують постійного лікування і опіки для захисту від впливу з боку агресивних однолітків і антисоціальних елементів. Характерологічно схильні до підпорядкування, вони дуже часто стають алкоголіками, пасивними гомосексуалістами, залучаються до пособництва зловмисниками і криміналітетом. Інша хромосомна аномалія (47/XYY), призводить до ще більш небезпечних відхилень у розвитку та поведінці. Ці люди дуже рано починають проявляти агресію і відсутність власного контролю за своїми імпульсами. Високорослі, розумово обмежені й імпульсивні, вони постачають своїх представників в кримінальне співтовариство у 40-50 разів частіше за інших. У разі випадання ділянки хромосоми 17 (Синдром Сміта-Мадженіса) спостерігається загальне зниження інтелекту (IQ такого хворого складає в середньому 40-55 пунктів), поведінкові аномалії спостерігаються у 80% випадків і виражаються у нападах поганого настрою і агресивності, порушенні сну, нав'язливості, схильності до заподіяння самоушкоджень [5].

До середини 90-х років минулого століття науковий пошук був головно спрямований на виявлення суто генетичних механізмів спричинення відставання у розвитку і порушень у поведінці за принципом «один ген – одне порушення». Пізніше було з'ясовано, що між генетичним порушенням і аномальною поведінкою лежить опосередкувальний чинник: порушення в X-хромосомі веде до зміни рівня серотоніну, дофаміну і норадреналіну в тканинах мозку, що негативно впливає на свідому регуляцію поведінки, але не завжди фатально і незворотно. Нині вважається, що на механізми порушень розвитку та поведінки впливають гени і взаємовідносини між ними, які порушують нейроендокринний баланс, що впливає, у свою чергу, на формування індивідуальних характеристик емоційної реактивності. У той же час вважається встановленим, що закріплення, онтогенетичну стійкість аномальних характеристик поведінки в переважній більшості випадків пов'язують із соціальним контекстом життя індивіда [74]. Значний притік до кримінальних співтовариств дає комплекс «епілепсія – епілептоїд», що поєднує цілісну особистісну структуру із напористістю, дріб'язковістю, надмірною самодемонстрацією, неадекватною злісною запальністю і нестриманістю.

Друга група пов'язується із прижиттєво набутими відхиленнями, які є наслідком хвороби, або психотравмуючої ситуації, чинників соціальної ситуації. Аномальні поведінкові прояви цієї групи не мають незворотного характеру, але можуть закріплюватися під впливом різних чинників, приводячи до патологічних форм розвитку. Чинники, що сприяють засвоєнню і закріпленню аномальних взірців поведінки, вивчають соціологія та соціальна психологія. Тут перш за все необхідно відзначити так звані акцентуації характеру, що складаються на основі індивідуального поєднання, балансу гіпо- або гіперфункцій ендокринної та нервової регуляції перебігу психофізіологічних процесів, темпераменту. За визначенням В. Кречмера «темперамент – це вроджена особливість перебігу психофізіологічних процесів (їх темп, інертність, здатність до перемикання і т. ін.). Характер же – стійка особливість ставлення людини до світу, оточуючих людей і себе» [див. 96, с.

122]. «Характер дитини складається і формується протягом життя за рахунок процесів адаптаційної взаємодії з довколишнім світом. Багато що в цьому процесі визначається емоційними взаємовідносинами в сім'ї, тому дитина іноді реагує на події з бажанням бути схожою на батьків та інших вихователів, в інших випадках, навпаки, з бажанням бути на них несхожою» [59]. Водночас характер – це зовсім не хаотичний набір рис, хоча може таким здаватися. Це складна структура, де кожен окремий акт поведінки є наслідком фундаментальних передумов, котрі визначають загальну стратегію поведінки. У даний час багато вчених-медиків і психотерапевтів вважають, що психічні розлади і неврози «складаються не з ядерного конфлікту всередині самої особистості – скажімо, між несвідомим імпульсом і захистом, а зі спотворення всієї особистості. Невроз породжується обмеженістю способів, стратегій (шляхів), якими діє особистість; вибором конфліктопороджуючих стратегій, в результаті чого особистість протидіє сама собі» [98, с. 36].

Акцентуація характеру є своєрідною особливістю особистості, котра перебуває на межі між нормою і відхиленням, що характеризується поєднанням таких рис, які за певних обставин можуть допомогти людині досягти вершин розвитку, але в інших несприятливих випадках можуть зафіксувати патологічний тип розвитку, аж до розвитку психічних відхилень і хвороби. До 14-15 років майже третина підлітків за тестами можуть бути віднесені до цієї категорії, тому в кожному шкільному класі разом навчаються діти, яким для оптимального розвитку потрібні зовсім різні довкілленеві умови. «Працюючи з категоріями типології особистості і акцентуації характеру слід завжди спиратися на думку К. Юнга про те, що будь-яка типологія слугує не для навішування ярликів, а для означення певного типу перебігу психічних процесів» [77, с. 312].

Так, зокрема, шизоїдність характеризується схильністю до мислення, здатністю до виходу з себе та ігнорування зовнішніх подій. У сприятливому варіанті розвитку представники цього типу стають визначними математиками і чудовими композиторами, філософами і художниками. У негативному випадку

розвитку можлива непристосованість і повне ігнорування ними соціальних норм, а також розвивається аутизм. Найбільш проблематичною для цього типу людей є ситуація, що вимагає великої кількості соціальних чи навіть невеликої кількості, але близьких контактів, які вимагають швидких і конкретних рішень. Не варто залучати їх до організаційної та розпорядчої діяльності, адже набагато впевненіше вони себе відчувають, коли виконують індивідуальні завдання, які не потребують швидкої і однозначної реакції.

Полярним щодо вищеприписаного вважається тип циклотимика-екстраверта, зверненого до зовнішнього світу та схильного до дії. При сприятливому розвитку циклотимика товариські, добрі, чуйні, поривчасті, схильні до захоплень і швидкої зміни настроїв. У негативному варіанті розвитку періоди певного підйому активності у них почасти змінюються періодами пасивності і депресії із можливим розвитком захворювань за типом маніакально-депресивного психозу. Для таких дітей найбільш проблематичні ситуації, які вимагають монотонної і копіткої роботи без нових вражень і спілкування [11].

Ці ситуації цілком прийнятні для епілептоїдів, які вважаються «тілесно зорієнтованими», ядро їхнього характеру формується напруженою дисфоричною заряду із тягою до влади та прямолінійністю. Цей душевний склад називають характером воїна, господаря, хранителя традицій. Основні їхні риси – надзвичайна акуратність і наполегливість, цілеспрямованість, напористість. Мислення епілептоїда вимагає ясних схем і простих рішень, вони вміють тримати в кулаку важкий колектив, відстоювати свої погляди до кінця, говорити правду у вічі. З них виходять хороші військовослужбовці, тренери, начальники, адже вони здатні беззаперечно коритися тому, кого вважають сильнішим. Для утилізації дисфоричної енергії представники цього типу потребують занять спортом, фізичними вправами. При несприятливих для себе ситуаціях вони демонструють дріб'язковість, невміння виділити головне, вибуховість із найдрібнішого приводу, закостенілість мислення, схильність до утворення надцінних ідей, і, зрештою, перетворюються на домашніх тиранів.

Для істероїдного типу характерна схильність до переживань і почуттів. Ядром їх характеру постає егоцентризм на тлі дисгармонійного інфантилізму. Істероїд завжди намагається здаватися більшим, аніж він є насправді. Найкраще терени для них ті, де можна показати себе у всій красі – з них виходять чудові лікарі і оратори, здібні актори та політики, унікальні народні цілителі. Відсутність такої можливості змушує істероїда привертати до себе увагу будь-якими доступними способами, приймаючи хворобливі пози і шантажуючи суїцидом. Проблема істерика полягає в тому, що його хворобливість легко може бути соматизована, так як справжня правда про самого себе завжди ним витісняється.

Для суспільства загалом добре, що такі акцентуації існують, тому що при сприятливому варіанті розвитку із таких осіб виростають величні політичні лідери, значні філософи, відомі поети і вчені, а також просто сумлінні працівники в різних сферах людської діяльності. Проблема полягає в тому, щоб вчасно з'ясувавши наявність цієї особливості допомогти людині правильно розпорядитися реальними можливостями, не намагатися «виліпити» із шизоїда кадрового офіцера, або з істероїда – архіваріуса чи банкіра. Від фахівця-професіонала з психокорекції потрібно вимагати відшукання відповідного характеру клієнта ніші в професійному самовизначенні [74]. Це вимагає великого такту інформування про ці особливості, їх можливі переваги і недоліки, небезпеки. Таке інформування допомагає розвитку адекватного саморозуміння і деякої корекції внутрішньосімейних взаємин [28]. У цьому випадку усвідомлене характерологічне відхилення може бути якщо не відкориговане, то подолане за рахунок знання своєї власної «зони ризику».

У соціологічній концепції функціоналізму, що панувала в соціології до 80-х років ХХ століття «нормальне» існування соціальної системи погоджувалося, насамперед, зі «зрівноваженням» і збереженням основних функцій. Для підтримки такого врівноваження, розвиток індивіда необхідно розуміти як засвоєння і закріплення ним у ході соціалізації різного роду норм, правил, соціальних ролей. Виховання розумілося тоді як система заходів щодо

пристосування людини до наявних норм і стандартів [87]. Ці положення стали теоретичною базою для розробки вікових норм розвитку, в яких інтелект розуміється як сукупність навичок вирішення завдань певного типу. Сучасний функціоналізм припускає, що порушення у функціонуванні суспільної системи виникають переважно через ухилення індивідів від виконання свого обов'язку перед суспільством. Що виникає стан суспільства, який характеризується як «соціальна хвороба системи» – аномія. Необхідно відзначити, що аномія є наслідком стану невизначеності, що виникає в перехідні моменти розвитку суспільства, коли традиційні норми вже зруйнувалися, а нові ще не сформувалися. За цих умов люди відчувають тривогу, страх перед невизначеністю у зв'язку з відсутністю ясних стандартів, що може впливати на схильність людини до самогубства.

«Р. Мертон використовував поняття «аномія» для позначення напруженості, яка виникає в мисленні і поведінці людини у ситуаціях, коли дотримання норм не призводить до досягнення поставлених цілей та перешкоджає задоволенню життєвих потреб. Насамперед учений має на увазі ту ситуацію, коли в суспільстві вищою цінністю є досягнення успіху в матеріальному плані, і проголошує, що до успіху приводить самодисципліна та інтенсивна робота, людина, твердо слідувала запропонованим нормам і виявляє, що все ще не добилося успіху» [100, с. 237]. У принципі відомо, що успіху добиваються далеко не всі, але критичним є момент, коли конкретна людина виявляє, що особисто вона до числа «обраних» не потрапляє, що зусилля із дотримання запропонованих норм і взірців намарні. Часто ця ситуація фіксується і обтяжується констатуючим засудженням з боку близьких, що може спонукати людину просуватися якими завгодно шляхами, нехай навіть й незаконними.

«Дослідник Р. Мертон виділяє п'ять типів реакції на описану критичну ситуацію. Найбільш частою є «конформна» реакція, коли людина продовжує жити за загальноприйнятими цінностями, нормами і правилами, незалежно від того чи призводить це до успіху. «Інноватори» розширюють сферу засобів

досягнення успіху за рахунок незаконних способів, зберігаючи особисту прихильність загальноприйнятій системі цінностей. «Ретріатристи» відкидають і систему загальноприйнятих цінностей і санкціоновану систему методів їх досягнення, часто ними відкидається світогляд індивідуалізму в цілому. У якості прикладу учений вказує на самоокупні комуні на кшталт «кібуца» в Ізраїлі. «Бунтарі» не тільки відкидають стару систему цінностей, але прагнуть перетворити соціальну систему і утвердити нові цінності. Останній тип реакції, що виділяє Мертон, – «ритуалізм», – властивий тим, хто, втративши істинну мотивацію, продовжує дотримуватися правил, нібито мимовільну. Обмеженість функціоналізму передусім полягає у поданні про розвиток особистості, виключно як про її пристосування, і відсутності в ньому чіткого уявлення про механізм «правильної» зміни норм» [100, с. 239-240].

Одним із найбільш продуктивних підходів до пояснення психологічних передумов аномальної поведінки нині вважається «теорія стигматизації». Стигматизація означає в перекладі «навішування ярликів». У рамкових межах цієї теорії «відхилення» видається не характеристикою особистості або групи, а постає наслідком процесу взаємодій, взаємин людей, котрі є носіями різних уявлень про норми. Для того, аби зрозуміти природу відхилення необхідно зрозуміти, чому на деяких людей власне навішують ярлик. Основним джерелом ярликів як правило є носії формальної і неформальної влади, ті, хто в даній ситуації являє собою вираження закону, звичаєвого права, усталеного порядку, і може нав'язувати іншим свої настанови. Ярлики застосовуються для того, щоб сформувати категорію «відхилення», яка необхідна для зміцнення структури влади і домінування в сім'ї чи соціальній групі, а також суспільстві загалом. «Е. Гідденс пише з цього приводу, що як тільки на людину навішується ярлик «девіанта», злочинця, вона вже затаврована; найімовірніше роботодавці будуть і надалі ставитися до неї як до такої, котра не вселяє довіри. Підвищена увага дозволить рано чи пізно виявити у неї й інші «відхилення», що закріплюють ярлик. Особливо це відноситься до дітей із неблагополучних сімей, коли батьки їх більш забезпечених і благополучних однокласників навішують подібні

ярлики навіть безпідставно, задля захисту своїх дітей від «поганого впливу». Е. Лемер виділяє в аномальній поведінці «первинне відхилення», коли ярлик навіщується, і «вторинне відхилення», коли уявлення про себе, як про девіантна особа включає в свою Я-концепцію» [90, с. 211].

Аномалія – це насамперед те, що виходить за межі нашого розуміння, вимагає зміни звичних реакцій, вироблення нової відповіді. Перш за все, «аномалія» – це поняття, що претендує на те, що воно означає певний процес, який спостерігається в дійсності. Звідси випливає, що це поняття формується «спостерігачами», які виносять судження з приводу спостережуваного ними процесу. «Всі люди смертні, я – людина, отже, я помру», в першому наближенні здається істинним умовисновком. Однак, християнин навряд чи визнає це важливим для знання життя, так як з точки зору християнства Ісус воскрес на третій день, і цим зробив цю передумову неоднозначною. З наукової точки зору дуже висока ймовірність того, що це судження істинне, але істиною воно може стати тільки тоді, коли помре останній із живучих людей, а тоді просто нікому буде виносити судження про істинність цього умовисновку. Твердження про те, що чиясь поведінка є аномальною, девіантною означає, що:

по-перше, є «спостерігач», суб'єкт, котрий висловлює це судження (який, як правило, вважає себе нормальним і правочинним висловлювати подібні судження);

по-друге, є об'єкт, до якого належить висловлювання (в даному випадку цим об'єктом постає інший суб'єкт);

по-третє, є ознака, за яким, з точки зору її автора, спостерігається відхилення від норми;

по-четверте, у разі дослідження поведінки і спостерігач, і спостережуваний – це люди в конкретній соціальній ситуації, сформовані в певному культурному довіллі і є носіями своїх настановлень, котрі володіють певним світоглядом.

Отже, будь-яке подібне судження є суб'єктивним, оцінковим. Зауважимо також, що нерідкісні випадки, коли відхилення декларується

дослідником, але не спостерігається насправді. Для уникнення свавілля необхідні спеціальні процедури чіткого контролю за процесом встановлення істинності подібних суджень. Такі процедури існують на рівні звичаїв, норм права, медичної етики та деонтології.

Система усталених норм має тенденцію до постійного ускладнення упродовж існування суспільства. Загальнодержавні закони регулярно переглядаються і уточнюються, над ними надбудовується система міждержавних норм і стандартів, в кожному окремому регіоні розвивається специфічна «місцева» система норм у вигляді регіональних законодавчих актів і практики тлумачень норм більш «високого» рівня, доповнювана звичаями і традиціями. Дійсність описується все більш «докладно», але претензії на абсолютну повноту опису та нормування всіх її форм нагтовхуються на обмежувачі в культурі, мові, формальних процедурах прийняття і «здійснення» норм, і в індивідуальному до них відношенні.

Говорячи про систему норм, слід мати на увазі, що вона має не тільки обмежувальний, покаральний характер, а й захисний, причому не тільки щодо соціуму, а й стосовно окремих людей, що не укладаються в нормативи з тих чи інших причин. Наприклад, якщо втеча дитини з дому пов'язана із внутрішньородинним насильством, його госпіталізація може не тільки сприяти зняттю стресу з усіх учасників кризової ситуації, але й допомагає поставити всю ситуацію під контроль суспільства і закону [див. 2; 19; 31; 36; 50; 62]. У деяких випадках, коли аномалія в поведінці потрапляє під дію норм кримінального права, судово-медична експертиза може визнати вчинок результатом хвороби, яка потребує лікування, а не покарання; або результатом афекту, що пом'якшує тяжкість покарання в багатьох випадках [див. 8; 30; 66; 93; 97]. Необхідно мати на увазі, що в деяких випадках ненормативна поведінка є єдиною можливою для даного суб'єкта і постає вирішенням сукупності проблем, знайдених в результаті численних спроб і помилок, не дивлячись на загальний суспільний осуд або навіть законодавче переслідування. Це особливо стосується тих сімей, де «сімейні сценарії» закріплюють вкорінені

садомазохистські та інші тенденції і сприяють їх «трансляції» наступному поколінню сім'ї.

У результаті дії описаних вище тенденцій кожна людина стає все більш залежною від соціальних інститутів та їх конкретних представників, що визначають «індикатори розвитку», відповідність або невідповідність особистості тим чи іншим нормам, і тим визначати її подальшу долю. Це вимагає не тільки гарантій правового захисту, але й високої морально-етичної позиції від кожної людини і фахівця, причетного до такого важливого процесу.

Висновки до розділу 1

Аномалія – це сутнісно те, що виходить за межі нашого розуміння і вимагає змінити звичні реакції та виробити нові підходи. У виявленні і подоланні аномалій психосоціального розвитку особистості важливо встановлення робочих, ділових взаємин і між психологом, педагогами, лікарями виходячи з інтересів клієнта. Результатом має бути спільна цілісна позиція при обстеженні, лікуванні та психолого-педагогічної корекції тих чи інших відхилень у розвитку. Відсутність збалансованої позиції призводить до різкого зниження ефективності роботи. Важливо розуміння того, що застосування лікарських препаратів, фізіотерапії та інших медичних процедур створюють сприятливий фон, основу для проведення психолого-педагогічної корекції відхилень у розвитку. Без постійної і наполегливої роботи клієнта і фахівця всі препарати можуть виявитися неефективними. Про всі зміни в стані і поведінці психолог повинен інформувати лікаря відповідного профілю.

РОЗДІЛ 2

ПРИЧИНИ, ФОРМИ, УМОВИ ТА НАСЛІДКИ ПРОФЕСІЙНОЇ ДЕФОРМАЦІЇ ЯК РІЗНОВИД АНОМАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

2.1. Об'єктивні та психосоціальні причини професійної деформації соціального працівника

У процесі багаторічного виконання однієї й тієї ж професійної діяльності у фахівця розвиваються професійно важливі якості. Поряд з ними з'являються якості, що деформують особистість. Можна констатувати, що на стадії професіоналізації за багатьма видами професій відбувається розвиток професійних деструкцій [10; 82; 99; 101].

Дослідники відзначають [1; 6; 12; 18; 29; 38; 52; 73; 82], що найбільшою мірою професійні деформації розвиваються в представників професій, які постійно взаємодіють з людьми, а саме у лікарів, педагогів, працівників сфери обслуговування і правоохоронних органів, державних службовців, керівників високого рангу, бізнесменів та підприємців. Працівники соціальної сфери не є виключенням з цього переліку. Багаторічний науковий і практичний досвід роботи дослідників сфери надання соціальних послуг населенню свідчить про наявність у ній проблем, значущість й актуальність яких неможливо перебільшити або переоцінити. Фахівці, що працюють у цій системі, часто самі гостро потребують психологічної допомоги і супроводу. Специфіка професійної діяльності співробітників соціальних служб передбачає постійного вирішення ними позаштатних ситуацій і, як наслідок, – емоційну напруженість, постійні стреси. Тому соцпрацівників, безсумнівно, можна віднести до групи

підвищеного ризику в напрямку формування професійних деформацій особистості.

З цього приводу О.О. Бодальов зазначав, що «людина в ролі об'єкта пізнання, як і будь-який об'єкт дійсності, викликає у людей, котрі її пізнають, певне ставлення (відношення). Але через те, що людина здатна активно впливати на хід спілкування, на результати праці з іншими, вона своєю поведінкою найсильнішим чином впливає на ставлення до неї оточуючих. Особи, для яких робота з людьми є професійною справою, вміння розкривати індивідуальні характеристики кожного з об'єктів взаємодії, обирати оптимальні способи поведінки по відношенню до них, є однією з найголовніших умов успіху їх діяльності» [15].

Отже, успішність професійної діяльності соціального працівника залежить від його вмінь оцінювати, сприймати людей, а сам процес соціальної перцепції зумовлюється, значним чином, рівнем та особливостями професійної деформації особистості, що робить аналіз останнього феномену актуальним для сучасної психологічної науки.

У науковій літературі існує низка термінів, які описують зміни, що відбуваються з особистістю під впливом професії (професійна деформація, професійні девіації, деградація, професійні деструкції). Під професійними деструкціями розуміються зміни сформованої структури діяльності й особистості, які негативно позначаються на продуктивності праці й взаємодії з іншими учасниками цього процесу [38]. Є.Ф. Зеєр виділяє наступні особливості професійних деструкцій:

1) відставання, уповільнення професійного розвитку порівняно з віковими й соціальними нормами;

2) дезінтеграція професійного розвитку, розпад професійної свідомості і як наслідок – нереалістичні цілі, помилкові змісти праці, професійні конфлікти;

3) низька професійна мобільність, невміння пристосуватися до нових умов праці й дезадаптація;

4) неузгодженість окремих ланок професійного розвитку, коли одна сфера як би забігає вперед, а інша відстає (наприклад, мотивація до професійного росту є, але заважає відсутність цілісної професійної свідомості);

5) послаблення професійних вмінь, професійних здібностей, професійного мислення; поява негативних якостей, які раніше були відсутні, відхилень від соціальних й індивідуальних норм професійного розвитку;

6) поява деформацій особистості (наприклад, емоційного виснаження і вигорання); припинення професійного розвитку через професійні захворювання або втрату працездатності [38, с. 54].

Професійні деструкції – це порушення вже засвоєних способів діяльності, руйнування сформованих професійних якостей, поява стереотипів професійної поведінки і психологічних бар'єрів при засвоєнні нових професійних технологій, нових професій або спеціальностей. Це також зміни структури особистості при переході від однієї стадії професійного становлення до іншої. Переживання професійної деструкції супроводжується психічною напруженістю, психологічним дискомфортом, а в окремих випадках конфліктами й кризовими явищами. Здійснення конкретних видів діяльності не вимагає задіяння всіх різноманітних якостей і здатностей особистості, багато з них залишаються непотрібними. В міру професіоналізації успішність виконання діяльності починає визначатися ансамблем професійно важливих якостей, які роками «експлуатуються». Окремі з них поступово трансформуються в професійно небажані риси. Одночасно поволі розвиваються професійні акцентуації – надмірно виражені якості і їхні сполучення, що негативно позначаються на діяльності й поведінці фахівця. Деякі функціонально-нейтральні властивості особистості, розвиваючись, можуть трансформуватися в професійно негативні якості. Результатом всіх цих психологічних метаморфоз стає деформація особистості фахівця.

Професійна девіація проявляється в незначних, що не носять яскраво вираженого негативного характеру, змінах особистісних якостей працівника. Як правило, це явище не призводить до негативних змін в основних

особистісних характеристиках, не впливає значно на ефективність професійної діяльності [16; 41; 94].

«Професійна деформація – когнітивне перекручування, психологічна дезорієнтація особистості, що формується через постійний тиск зовнішніх і внутрішніх факторів професійної діяльності, і приводить до формування специфічно-професійного типу особистості» [94].

Професійна деградація може бути визначена як крайній ступінь професійної деформації, коли виникає питання про професійну придатність працівника взагалі. Особистісна деградація виникає як результат довгострокової діяльності в екстремальних умовах. У ряді випадків можна говорити вже про професійну деформацію й деградацію, що проявляється в деградації особистості, коли відбувається значне звуження кола інтересів, потреб і зниження їхнього рівня, «огрубіння» особистості в цілому. Часто це проявляється у звичайних міжособистісних стосунках. Стиль професійного спілкування із засудженими переноситься на контакти з іншими людьми, коли це не обумовлено ситуацією. При цьому типовим є збідніння лексики, запозичення й уживання жаргону [96].

Таким чином, професійна деформація особистості – це один з видів негативних змін, що відбуваються з особистістю працівника системи надання соціальних послуг під впливом професійної діяльності. Професійна деформація виникає, формується тривалий час під впливом професійних деструкцій.

Наше практичне дослідження показало значний вплив стажу роботи на зміни, що відбуваються з особистістю: до 1-го року служби – вірогідність деформації незначна, малоймовірна; до 5-ти років – імовірність переважно середня, початковий і середній рівні деформації поширені однаково; більше 10-ти років – імовірність деформації висока або дуже висока, виникає глибинний рівень; понад 15 років – деформація практично неминуча (див. результати у п. 3.1).

Все різноманіття чинників, що спричинюють професійні деформації, можна умовно розділити на три групи:

1) об'єктивні, пов'язані із соціально-професійним середовищем: соціально-економічною ситуацією, іміджем і характером професії, професійно-просторовим середовищем;

2) суб'єктивні, зумовлені особливостями особистості й характером професійних взаємин;

3) об'єктивно-суб'єктивні, що створені системою й організацією професійного процесу, професіоналізмом керівників.

Передумови розвитку професійних деформацій знаходяться вже в мотивах вибору професії. Це як свідомі мотиви: соціальна значущість, імідж, творчий характер, матеріальні блага, так і несвідомі: прагнення до влади, до домінування, самоствердження. Пусковим механізмом деформації є деструкції очікування на стадії входження в самостійне професійне життя. Професійна реальність сильно відрізняється від уявлення, що сформувалося у випускника професійного навчального закладу. Перші ж труднощі спонукають молодого фахівця до пошуку «кардинальних» методів роботи. Невдачі, негативні емоції, розчарування ініціюють розвиток професійної дезадаптації особистості.

У формуванні професійних деформацій працівників соціальних установ важливе значення надають наступним чинникам і особливостям діяльності [86]:

1) особливості клієнтури (особи із психічними аномаліями, рецидивісти, засуджені тощо), з якими вимушені постійно спілкуватися працівники, не піддаючись на провокації та вирішуючи багаточисельні конфлікти;

2) часткова ізоляція умов професійної діяльності. Працівники системи соціального захисту часто є мимовільними заручниками своєї роботи, територія їх життєдіяльності обмежена районом охоплення служби. Певна ізоляція умов професійної діяльності призводить до того, що у персоналу відзначаються фізична й психічна утома; професійна некомпетентність;

3) досить низька престижність і сплачуваність професії. Деморалізація виникає також через часто негативне чи насторожене ставлення оточуючих і клієнтів.

Підкреслюється роль та значення стереотипів у формуванні професійної деформації. Стереотипи – невід’ємний атрибут професіоналізації фахівця; утворення автоматизованих професійних умінь і навичок, становлення професійної поведінки неможливі без нагромадження несвідомого досвіду і установок. У процесі виконання професійної діяльності відбувається утворення стереотипів здійснення професійних функцій, дій, операцій. Вони спрощують виконання професійної діяльності, підвищують її визначеність, полегшують взаємини з колегами. Стереотипи надають професійному життю стабільність, сприяють формуванню досвіду й індивідуального стилю діяльності.

Але професійній діяльності працівників системи соціального захисту властиві нестандартні ситуації, і тоді можливі помилкові дії й неадекватні реакції. Будь-який стереотип, пізнавально-розумовий бар’єр корисний у тому розумінні, що він дозволяє суб’єктові фокусувати увагу тільки на професійно важливих моментах. При концентрації уваги суб’єкта на одному моменті цей шаблон послаблює, затінює інші характеристики об’єкта, не пускаючи їх у зону ясного сприйняття й уваги. Працівник, сприймаючи й оцінюючи людину, концентрує свою увагу тільки на правових аспектах поведінки, зводячи живу, цілісну людину до ролі фігуранта правовідносин. При цьому вільно або мимоволі залишаються осторонь всі інші характеристики особистості: морально-етичні, естетичні, психологічні й т.п. Вся повнота конкретики людини зводиться в абстракції тільки до суб’єкт-предметних взаємодій.

Подібний стиль «аналізу» життєвих ситуацій спеціально прищеплюється в професійних навчальних закладах, стає звичним для фахівця й схвалюється керівництвом і колегами. У працівників органів соцзахисту розвивається синдром «асоціальної перцепції», при якому кожен громадянин сприймається як потенційний клієнт [3].

Основними ознаками професійної деформації співробітників соціальних установ є:

- наявність перекрученого погляду на клієнта як на невинного індивіда;

- аморальна побутова поведінка;
- делінквентна поведінка;
- перекручене розуміння цілей і завдань діяльності;
- неадекватний вибір засобів і способів рішення завдань;
- ставлення до професійної деформації як до неминучого зла, з яким змушений змиритися;
- втрата імунітету і протидії негативним впливам засуджених, звикання й розвиток чутливості до них;
- втрата професіоналізму, самозаспокоєність, відсутність самоконтролю, розбещеність;
- стереотипізація сприйняття соціального оточення;
- погіршення морально-психологічного клімату в колективі співробітників;
- зниження потреб в інтелектуальному, духовному, освітньому й культурному зростанні;
- здійснення правопорушень, дискредитація звання соціального працівника, порушення службової дисципліни й законності;
- погіршення стилю службових взаємин, зміна їхніх форм;
- деформація ідеалів особистості, тенденція до дегуманізації;
- погіршення результатів діяльності;
- перенос службової ролі на позаслужбові взаємини;
- ріст соціально-негативних ознак фізичної й вербальної агресії – дратівливість, образа, ріст напруженості зі збільшенням стажу діяльності при одночасній незадоволеності соціальним статусом;
- небажання опиратися труднощам; підозрілість, скритність;
- зниження рівня інтелекту;
- підвищена директивність, ігнорування потреб, бажань, почуттів і намірів оточуючих, втрата доброзичливості стосовно їх;
- жорстокість, нетерпимість при спілкуванні з клієнтами;

- звуження соціальних зв'язків, дефіцит позаслужбового спілкування, втрата позаслужбових інтересів;
- неузгодженість системи регуляторів поведінки, фаталістичність у сприйнятті життя;
- негативна самооцінка власної особистості;
- збільшення психологічної дистанції між собою й навколишнім світом;
- замкнутість, імпульсивність, гіперчутливість до міжособистісних стосунків, відчуженість, погана соціальна пристосовність;
- зниження почуття впевненості в собі;
- деформація цілей діяльності, дефіцит духовності особистості, зміна способу життя.

Професійна деформація особистості часто виявляється у фахівців, залучених до вирішення проблем в діаді «людина – людина». Професії соціального працівника, соціального педагога, соціального психолога – найнебезпечніші з точки зору професійної деформації. Часто робота викликає у фахівця соціальної сфери відчуття байдужості, емоційного виснаження, знемоги (людина не може віддаватися роботі так, як це було раніше), дегуманізацію (розвиток негативного відношення до своїх колег і клієнтів), відчуття негативного професійного самосприйняття (відчуття власної некомпетентності, нестача професійної майстерності). Соціальних педагогів, соціальних працівників, соціальних психологів, які мають такі проблеми багато. Як правило, це високоосвічені професіонали більш ніж з десятирічним професійним стажем [101].

Поняття «деформація особистості» характеризує зміну якостей і властивостей особистості (стереотипів сприйняття, ціннісних орієнтацій, характеру, способів спілкування та поведінки) під впливом чинників, які мають для неї життєво важливе значення. Професійна деформація – це зміна якостей і властивостей спеціаліста під впливом професійних чинників діяльності. Типовими негативними характеристиками деформації вважаються

розчарування у професії, кар'єрна криза, втрата авторитету через зміну ставлення керівництва до спеціаліста. Важливою проблемою при подоланні професійної деформації у соціальних працівників є визначення стратегій самопомоги. Стратегія – загальний, недеталізований план певної діяльності, який охоплює тривалий період, спосіб досягнення складної цілі. Щоб визначити стратегію самопомоги в подоланні професійної деформації необхідно чітко усвідомлювати мету діяльності фахівця та сутність професійної деформації.

Фахівці, зайняті у соціальній сфері, часто страждають синдромом емоційного вигорання. Подібним чином «вигорають» соціальні працівники при великих обсягах роботи, повторюваності важкої безперервної виснажливої праці, із великою внутрішньою віддачею і без відчутного заохочення. Синдром емоційного вигорання – це поступове зниження уваги спеціаліста до клієнта, з яким він працює, до його проблем, болю та до своєї діяльності в цілому. Існує необхідність корекції мотивації професійної діяльності соціальних педагогів та соціальних працівників у напрямку її трансформації із зовнішньої у внутрішню, пов'язану зі змістом фахової діяльності. У цій роботі можуть бути корисними технології додаткової освіти. Соціальні педагоги і працівники часто відчувають втому від роботи з великою кількістю звітної документації, постійної підконтрольності вищим органам, конфліктів у колективі, вирішення складних, негативних життєвих ситуацій своїх клієнтів. Негативно позначається на емоційному самопочутті соціального педагога виконання своєї професійної ролі, перенесення її в інші сфери життя та унеможливлення виходу з неї.

Дослідники визначили низку специфічних чинників, які формують професійну деформацію соціального працівника [101, с. 48]:

- соціальний статус професії і самої професійної діяльності у суспільстві;
- соціальний статус спеціаліста соціального працівника;
- доквілленевий статус спеціаліста в суспільстві;
- суб'єктивний статус;

- зміст професійної діяльності;
- сама професійна діяльність;
- негативна культура об'єктів;
- психологія колективу;
- авторитет керівника та колег;
- емоційні чинники та їх впливи;
- чинник середовища;
- результат професійної діяльності.

Основні стратегії самопомоги в подоланні професійної деформації у соціальних працівників ґрунтуються на зацікавленні професійною діяльністю, яка поступово перетворює зовнішню її мотивацію у внутрішню потребу, надаючи додаткових особистісно-професійних можливостей у зовнішньому соціальному просторі для професійного самоствердження. Для створення відповідального ставлення до фахової діяльності більшість вітчизняних науковців пропонують вправи, організовані за певними правилами і в певному режимі вимогливості. Рекомендується система поступово ускладнюваних доручень, які з помірно зростаючим наближенням до бажаних особистісно-професійних проявів соціальних працівників позитивно підкріплюються і привчають їх відповідально, дисципліновано жити і працювати.

Проблема емоційного вигорання соціального працівника досліджена недостатньо. У контексті її розв'язання важливе місце займає питання підтримки та впливу трудового колективу і сім'ї для підтвердження віри в себе, впевненості у тому, що, незважаючи на складні умови життя та роботи, спеціаліст може вийти з негативних ситуацій. Нами визначено основні шляхи мінімізації професійної деформації соціального працівника:

1) професійний відбір, який враховує індивідуально-психологічні особливості і особистісні якості абітурієнтів; конкретизація організації та результативності навчально-виховного процесу професійної підготовки у ВНЗ;

2) підвищення рівня виховної роботи у напрямі підвищення статусу професії соціального працівника, спеціаліста та професійного самовизначення і самовдосконалення;

3) залучення до викладання і керівництва практикою студентів кращих спеціалістів сфери.

2.2. Самовпевненість, нігілізм, примітивність, ригідність та егоїзм як форми деформації соцпрацівника

Зайва самовпевненість за певних умов може бути великим плюсом в будь-яких справах, проте, за подібну розкіш потрібно платити, і ця розплата виражається у відході соціального працівника від реальності. Звичайно знайти золоту середину між невпевненістю і дуже високою самовпевненістю непросто, проте зробити це можливо шляхом зваженого аналізу своїх власних можливостей і пошуком адекватної самооцінки. Найголовніше при оцінці власних можливостей помилки повинні сприйматися нами, як саме собою розуміюче. Саме боязнь переступити грань, коли невдачі негативно позначаються на самооцінці, змушує людей прокачувати свою психіку і часто перекачувати її. Часто надто самовпевнені люди підіймаються до небачених висот, але це ж і допомагає їх змістити.

Очевидно що відчуття реальності у такому разі може почати покидати фахівця із соцзахисту, а це вже невірно сприймана інформація, невірні дані для аналізу і відповідно початок неадекватного реагування на ситуацію, що неприпустимо в професійній діяльності соціального працівника. Бути реалістом це не просто, адже тут необхідно перш за все уміти контролювати свої емоції. Практично повністю їх позбавитися неможливо, щоб вони не схилили чашу терезів не у бік заниженої самооцінки, не у бік завищеної самооцінки, постійно тримаючи якийсь об'єктивний баланс. Причому зробити для себе преференцію і сказати, що мовляв краще вже я перемагатиму до певного часу, ніж постійно

бути жертвою обставин, також є виразом неадекватного аналізу ситуації із зайвою самовпевненістю.

Можна перемагати і бути на висоті не граючи зі своєю психікою. Багато психологів, в основному це психотренери, прокачують психіку, наприклад спортсменів так, щоб у клієнта була завищена самооцінка, щоб він не боявся свого супротивника, вірив в свої сили, навіть в ті, яких у нього немає. Такі спортсмени можуть і досягають великих результатів, але якщо пригадати раціоналізм Мухаммеда Алі, поза всяких сумнівів найбільшого боксера в історії, то стає зрозуміло, тверезість мислення не поступається, а значно перевершує надмірно завищену самооцінку [74].

Слід рухатися у бік реалізму, просто подивитися на те, що є і вимагає уваги, інакше це може ослабити позиції і привести до професійної деформації.

Також слід зазначити, що «примітив» – далеко не завжди є синонімом нікчемності. Примітив в живописі і поезії може бути специфічним, але вельми талановитим описом дійсності. В даному випадку «примітивний» – це, швидше, природний, близький до первинного. Первинне значення латинського слова *primitivus*, мабуть, дещо відрізнялося від сучасного поняття «примітив». Очевидний зв'язок латинських понять *primitivus* і *prima* – перший, перша. Примітивний, таким чином, в свідомості римлянина античних часів поставав як первозданний, первинний і, можливо, унаслідок своєї первинності дуже простий, такий що не розрісся, недостатньо складний, недостатньо вчинений, можливо, якщо йшлося про людину, дещо наївний, простодушний [85].

Сучасна людина вкладає в це слово значно більше презирства, неповаги, а подекуди й засудження. Примітив, якщо йдеться про людину, це – людина нерозвинена, некультурна, дурна, можливо, нікчемна. Але, не дивлячись на перераховані характеристики, примітив – явище, присутнє у всіх сферах життя суспільства і володіє значною силою і не меншою проникаючою здатністю. В літературі і кінематографії описано і показано безліч прикладів класичної примітивності. Це – і директор школи в «Уроках французького» В. Распутіна, це – і дурнуватий прокурор, породжений безглуздою судовою системою в

«Воскресеньє» Л. Толстого, це – і шерега героїв, котрі стурбовані матеріальним благополуччям, але приховують цю заклопотаність імітацією високих відчуттів в романі М. Булгакова «Майстер і Маргарита», це і мешканці «Міста Зеро» у фільмі К. Шахназарова, це і енергійний товариш Огурцов з «Карнавальної ночі» Е. Рязанова, це – безліч кіногероїв сучасних фільмів, що йдуть на будь-які злочини заради розкішного одягу, будинків і барів, заповнених дорогими коньяками, і басейнів, заповнених доступними красунями. Мовиться, таким чином, про примітив успішний, оскільки він небезпечний унаслідок його високої активності.

Визначити, чи є схильність до примітивності природженою якістю, або примітивом стають люди під впливом випадкових обставин, що складаються за довкілленевих умов, або під впливом цілеспрямованої дії, яка може виходити як від найближчого оточення, так і від державної влади, яка і сама здатна бути у край примітивною, важко. Благодатним ґрунтом для примітивізації людини може бути фанатизм (як футбольний, так і ідейний, якщо людину захоплює яка-небудь «велика» ідея), неписьменність, постійне прагнення до поклоніння вождю, прагнення до збагачення за всяку ціну, захват кітч-культурою, алкоголь, матеріальна вбогість, що породжує єдину проблему – проблему суто біологічного виживання, ненажерливість і багато чого іншого, що здатне обмежити розум і відчуття людини, подрібнюючи її особу, спрямовуючи її бажання у вузьке русло. Це постає важливим і для сьогодення соціальних працівників.

Примітив, нігіліст, хвалько – це не тільки людина, якій можна дати певну характеристику, це і те, що створено нею. Примітив і примітивність переслідують суспільство постійно, проникаючи у всі сфери життя, нерідко займаючи ключові позиції в різних сферах людської діяльності. Але це лише частина проблеми. Загалом проблема полягає в тому, що він небезпечний, оскільки здатний привести до катастрофи значну частину людства, чому в історії є немало прикладів. Достатньо пригадати, як вихолощується і спотворюється гуманістичний зміст світових релігій, примітивне трактування

учіння яких породжувало інквізицію, розпалювало і розпалює релігійні війни і сприяє поширенню тероризму.

Примітив не обов'язково знаходиться на околицях поля, на якому він діє, він може займати центр цього поля. Він може бути і біля влади (політика), він може бути і багатим землевласником чи промисловцем (бізнес), він може бути і знаменитим метром чи маестро (мистецтво), він, нарешті, може бути присутній в рядах інтелектуалів (наука). У економіці, наприклад, він давно завоював міцні позиції. Ми багато говоримо про необхідність розвитку малого і середнього бізнесу. Але якщо придивитися до його представників – а це, як відомо, в основному представники торгівельної сфери, – то серед них ми побачимо значну кількість людей, яких об'єднують цілком певні якості: малограмотність, антиінтелектуалізм, грубість, спрямованість на цінності гедонізму, ігнорування законів та нормативних актів.

У сфері політики ми бачимо на всіх її рівнях людей, головною метою яких є привласнення засобів існування в кількості, даючи можливість існувати значно краще, ніж це дозволяють робити професії конкретної праці. Причому живлення від політики вимагає, як представляється, менше фізичних і моральних зусиль, ніж живлення від економіки, воно не в такому ступені пов'язано з форс-мажорними ризиками і приносить більш стійкий дохід.

Примітив вельми схожий з людиною-масою, дослідженою Х. Ортегою-і-Гассетом, але дещо відмінний від нього. По-перше, примітив більш близький природній тваринності: якщо людина-маса може бути розумною («хоча він і не користується своїм інтелектом»), то примітив інтелектуальними здібностями не наділений. У нього лише надзвичайно розвинений інстинкт самозбереження, що забезпечує миттєве реагування навіть на віддалену небезпеку. По-друге, примітив, на відміну від людини-маси, абсолютно не бажає бути «таким, як всі». Він достатньо хитрий, щоб усвідомити власну нікчемність, і розуміє, що якщо її не приховати пристойною обгорткою, то на успіх в житті можна не розраховувати. Звідси висока активність примітиву, що супроводжується енергійними діями по створенню камуфляжу, який приховує його справжню

сутність. Схожість же примітиву із людиною-масою, серед іншого, полягає в тому, що і той, і інший – паразити. Причому примітив – паразит набагато більш послідовний і витончений. Він ефективно експлуатує таланти інших. Людина-маса все-таки трудиться, її споживач має швидше духовний характер, примітив же прагне повного і всеосяжного паразитування.

Як тільки примітив, нігіліст чи егоїст добирається до вищих щаблів влади, він починає демонструвати наполегливе небажання що-небудь розуміти і до чого-небудь прислухатися. Він використовує різні прийоми, направлені на посилення цієї влади і створення гарантій для її тривалого утримання. Коли ж примітив чи нігіліст закріплюється у владі то необхідність в прийомах відпадає, і всі сили він спрямовує на те, щоб створити сприятливу обстановку для примітивізації всієї системи управління шляхом створення так званої «вертикалі влади». Примітиви дуже люблять організовуватися в партії. Одні стають біля партійного керма, інші знаходяться в трюмі партійного корабля як баласт, що додає йому (кораблю) стійкості.

Мабуть, одним з типових взірців володарюючого примітиву був А. Гітлер. Нині таким є очільник РФ В. Путін. Якщо вдуматися в те, що ними написано і виголошено, то окрім редукції складних явищ життя до максимально спрощених схем ми нічого не знайдемо. Вони не були ні блискучими політиками, ані полководцями, ані адміністраторами. Правда, Гітлер був здібним оратором, наділеним даром переконання, але аудиторії, перед якими він виступав, чарувалися не стільки новизною майстерно піднесеної інформації, скільки відповідністю цієї інформації своїм поглядам і відчуттям. На дилетантизмі Гітлера і Путіна наголошували багато людей з їхнього оточення. «Дилетантизм був однією з характерних рис Гітлера, – писав А. Шпеєр (міністра озброєнь і військової промисловості Німеччини з 1942 по 1945 роки). – Він ніколи не вчився якій-небудь професії і, по суті, завжди був аутсайдером. Як і всі самоучки, він слабо уявляв собі, що таке справжні професійні знання» [цит. за 52, с. 22]. Але тоді виникає закономірне питання: в чому полягає причина успіхів цього «аутсайдера»? Відповідь на нього дає той же Шпеєр:

«Стратегічні успіхи перших військових років можна напряму пов'язати з його непоправною неписьменністю в правилах гри і його дилетантизм поєднаний із необмеженою рішучістю. Оскільки осоружна сторона виходила з певних правил, не розуміла природи самозахвату Гітлера, то й виникали приголомшуючі ефекти, які в поєднанні з військовою перевагою закладали передумови його успіхів. Коли ж посипалися невдачі, він, як і більшість непрофесіоналів, потерпів крах. Ось тут-то незнання ним правил гри і знайшло себе як своєрідна неспроможність, а його вада вже перестала бути перевагою» [52, с. 22-23] .

Таким чином, висока проникаюча здатність активного, у тому числі політиканствуючого нігіліста-примітива пояснюється головню ігноруванням правил, які дотримуються інші, віднімаючи у них сили і час, відволікаючи увагу. Коли суспільство зустрічається з безліччю важковирішуваних проблем, вчені і маститі політики пропонують найрізноманітніші способи виходу зі скрутної ситуації. Способи ці складні і вимагають значної кількості часу і зусиль. Кожний із пропонованих способів нагадує клубок колючого дроту, який треба протягнути через вузький тунель, що має нерівні стіни. Крім того, немає жодних гарантій, що це протягання дасть очікуваний результат. Примітив же пропонує вирішувати проблеми, ковзаючи поверхнею і змитаючи на шляху усіх, хто заважає руху до мети. Одна із головних властивостей примітиву, забезпечуюча йому успіх, – його виняткова бездушність, яка дозволяє діяти, не дивлячись ні на що. Він нічого не бачить і нічого не розуміє і тому нібито на порожньому місці, і ніхто йому не заважає, оскільки всі уражено його рішучістю і енергією.

Причому примітив в якій-небудь сфері виявляється таким тільки тоді, коли є в цій же сфері «непримітив», коли є складність, розвиненість, досконалість, зрілість, на фоні яких і стає помітним примітив. Непримітив має безліч зв'язків зі світом через відчуття відповідальності за те, що відбувається, через любов і дружбу, турботу про оточуючих, цікавість тощо. Все це нерідко заважає йому не тільки просуватися до цілей з високою швидкістю, але деколи

навіть ставити перед собою які-небудь далекі або високі цілі. Примітив же таких зв'язків не має, і тому його нічого ні з чим не зв'язує і ніщо ні до чого не прив'язує. У примітиву немає ніякої Я-концепції. У нього є тільки «Я», без яких-небудь концепцій. Він пов'язаний зі світом безпосередньо, напряду. Між ним і світом стоять тільки його потреби, які він готовий задовольняти за всяку ціну, причому цю ціну оплачують, як правило, інші. До того ж він експансійний: якщо він далекий від влади, то енергійно спрямовується до себе подібних, якщо ж він біля влади, то швидко примітивізовує все довкола себе, притягаючи собі подібних і породжуючи лихоліття. Але в тому і в іншому випадку, знаходячись серед розвинених людей, примітив використовує свої переваги – відсутність здібності до співчуття і відсутність духовних потреб, які можуть затулити волю до задоволення елементарних (примітивних) потреб (влада, що дозволяє принижувати інших й ігнорувати закон, нав'язаний за допомогою загроз і нахабства тощо).

Розростання войовничого примітивізму є щонайпотужнішим гальмом в розвитку суспільства. Якщо відсутність правил стала єдиним його (суспільства) правилом, то воно може лише стрімко деградувати в економічному, моральному і культурному планах. «Без підтримки певної ігрової поведінки культура взагалі неможлива», – вважав Й. Хейзинга. Але чому дилетантизм того ж Гітлера чи Путіна, нерідко перехідний в неписьменність, не просто дозволив їм зробитися помітними на фоні «стандартних» підходів до проблем дійсності, але і забезпечив подальше просування до вершин влади? Можливо, примітивність було важко роздивитися, оскільки вона (примітивність) була прихована якійсь блискучій і для більшості населення привабливою обгорткою? І тут ми переходимо до проблеми, яка хвилювала і хвилює багато філософів, психологів, соціологів, політологів і просто мислячих людей незалежно від їх професії, і яка, не дивлячись на всі зусилля дослідників, постійно вислизає від критики і йде від спроб хоча б якось пом'якшити її вплив. Це проблема затушовування, розфарбовування, спотворення суті багатьох явищ, які, не будь цього затушовування, розфарбовування, спотворення,

пройшли б у просторі та часі ніким не поміченими, не залишаючи ніяких слідів в історії.

Наприклад, в художній масовій культурі протягом останніх десятиріч склалася ситуація, коли помітним стає не сам витвір мистецтва, а суєта довкола нього. Суєта ця твориться і до появи твору на сцені (у пресі, на телеекрані і т. д.), і на самій сцені. Нерідко витвір, його автори і виконавці вельми примітивні, але їх реклама – масштабна і галаслива. Вона стає невід’ємною частиною цього твору і захоплює свідомість величезного числа людей, чого самому витвору не було б під силу. Щоб привернути увагу до безголосого співака треба влаштувати навкруги нього галас. Мало того, галас цей повинен переконати слухачів, що слухати цього «співака» просто необхідно. Але без красивих дівчат на підтанцівці, без підсилювачів, без різнокольорового лазерного проміння виступ безголосого «співака» був би провальним. Обгортка в цьому випадку більшою мірою є продуктом творчості і витвором мистецтва, ніж те, що вона огортає. Можна представити на сцені тільки обгортку без вмісту, але шоу все одно відбудеться.

Цей надлишок рекламування подій різного роду став стійким і повторюється явищем на початку ХХІ століття. Йдеться не просто про рекламу як таку, без якої виробництво і реалізація промислових, політичних і культурних виробів давно стали немислимими, а саме про домінування якоїсь специфічної діяльності навкруги різних подій, що підносяться споживачу. Який-небудь виріб подається в інформаційній обгортці, яка ефектніше, ефективно, дорожче і – у результаті – значніше за вміст, і задача якої полягає не в тому, щоб подібно звичній упаковці цей виріб зберегти і додати йому привабливого вигляду, а в тому, щоб його розфарбувати до невпізнання і створити ілюзію значущості. Обгортка відрізняється від реклами відсутністю в ній (обгортці) гри і умовності, які зрозумілі більшості людей. Всі розуміють, що рекламний напис на коробці: «Кращий в світі пральний порошок!» – не претендує на істинність. Заяви ж багатьох політичних діячів претендують на наукову серйозність, вистраждану в турботах про народ. Вони не просто

заявляють, вони – дають гарантії. Обгортка для політика – це «одяг», по якому його не тільки зустрічають, але і терплять подальшу його присутність на політичній авансцені.

Можна, мабуть, говорити про появу (звичайно, з відомою часткою умовності) своєрідної нової специфічної науки про створення прозорих, але прикрашаючих і збільшуючих який-небудь вміст інформаційних обгорток названу «огорткологією». До числа огорткологів ми можемо віднести не тільки фахівців з реклами, але і піарників, обслуговуючих політичних діячів, богему, самих політичних діячів різних рангів, багатьох керівників підприємств і різноманітних організацій.

Прогрес технічної складової ЗМІ дозволяє удосконалювати обгортку. Вона все більш віртуалізується, вбудовуючись в світ ілюзій, що розростається. Останній же росте під впливом масової культури, яка все глибше проникає в свідомість людини, примушуючи його переживати події ніколи не відбувалися або жодним чином особисто його що не стосуються (наприклад, одруження і розлучення акторів, оголошених зірками).

Огорткологію не варто ототожнювати з іміджологією. Задача останньої – розкрити в людині те хороше, що в ній є і навчити її, людину, показувати це хороше. Задача першої – показати те, чого в людині немає і, таким чином, породити віру в ілюзорне. Іміджологія допомагає людині сподобатися оточуючим, показуючи справжні позитивні якості, огорткологія дозволяє зачарувати, приховуючи якості негативні і демонструючи те, чого в людині немає. Обгортка – це симулякр за термінологією постмодернізму.

Таким чином, визначення інформаційної обгортки виглядає достатньо просто: інформаційна обгортка – це відносно стійкий комплекс ілюзорної інформації, метою якої є спотворення образу якого-небудь індивіда або явища. Обгортка – явище культури, і вона ілюструє суперечність культури. Якщо спробувати їх класифікувати, приймаючи за підставу класифікації їх функції, то ми одержимо наступні групи обгорток: 1) виправдовувальні або пояснювальні, 2) переконливі або агітаційні, 3) обнадійливі, 4) чаруючі.

Найбільші примітивісти-огоркологи минулого сторіччя – Й. Сталін і А. Гітлер. Вони, будучи примітивами, зуміли постати «колосами» і значно вплинути на світо устрій того часу. Але колосальними були тільки їх обгортки, які і створювали ілюзії масштабності закутуваних ними осіб. Знайти в діяльності того і іншого хоча б одне розумне самостійне рішення і його втілення абсолютно неможливо.

Спроба хоча б часткового, але далеко не вичерпного, виділення причин, що народжують «суб'єктивну об'єктивність», може виглядати таким чином. По-перше, те, перед чим людина безсила (іноді – лише тимчасово), оголошується об'єктивним, тобто не допускаючим змін по волі людини. В середні століття такою об'єктивністю наділялися хвороби. По-друге, щось, що представляється для окремої людини або групи людей особливо цінним, сприймається як об'єктивне. Причому ця цінність зовсім не обов'язково напряму пов'язана із благополуччям людей. Це може бути яка-небудь національна традиція, без якої, нібито, нація втратить свою самобутність. Наприклад, алкогольні традиції росіян в очах значної частини самих росіян. По-третє, об'єктивним оголошується те, що дозволяє маніпулювати свідомістю мас, щоб мобілізувати їх на певні дії або, навпаки, утримати їх в стані пасивності. «Об'єктивність» конструюється, і конструкція демонструється населенню.

Інформаційна обгортка «об'єктивні причини» володіє рядом унікальних властивостей, головним з яких є здатність паралізувати прості і логічні міркування, що дозволяють робити відповідні реальності висновки. Крім того, вона дозволяє примітиву поставити себе зовні моралі і зняти з себе відповідальність.

Роки панування спотвореного марксизму в нашій країні вбудували в суспільну свідомість згоду з «об'єктивністю», яка була лише способом пояснення безсилля політичної радянської влади в спробах здолати проблеми, породжені нежиттєздатністю тоталітарного режиму. Прихід зими – об'єктивний, але люди мерзнуть не тому, що прийшла зима, а тому, що в їх

квартири не подали тепло цілком конкретні суб'єкти. Поняття «об'єктивність» багато людей, не дуже досвідчених у філософії, вживають, маючи на увазі «безсторонність», «чесність», «справедливість» і т. ін. «Об'єктивність» не дозволяє нашому суспільству позбавитися залишків сталінізму, оскільки його діяльність оцінюється «об'єктивно» і, отже, «неоднозначно». Ця оцінка включає і концентраційні табори, які розглядаються як негатив, і підприємства, побудовані в роки індустріалізації, що розглядається як безумовний позитив. Слідуючи цій логіці, Гітлера також необхідно оцінювати «об'єктивно», оскільки в роки його диктатури було зліквідовано безробіття, зведена нанівець вулична злочинність, побудовані нові підприємства і автобани. Але подібна «об'єктивність», по-перше, є не більше ніж бузувірством і блюзнірством по відношенню до мільйонів загиблих на полях битв і замучених в концтаборах, і, по-друге, вона, виправдовуючи злочини, створює підґрунтя для їх нової культивуації. Що ми власне і бачимо на прикладі сучасної Росії. Врешті-решт, злочинця судять за злочин, який він вчинив, але нікому, при цьому, не приходить в голову вимагати його звільнення, унаслідок того, що він до здійснення злочину був хорошим сім'янином і регулярно ремонтував свою квартиру чи водив дітей у дитсадок.

Форми профдеформації можна розглядати як з позиції філософії, так і з позиції психології. З філософської позиції основою є незадоволеність або не повна задоволеність людини сьогоденним днем і постійна надія на краще якщо не в дні завтрашньому, то, принаймні, в осяжному майбутньому. Обгортка сценічна відволікає її від незадоволеності і нездійснених надій, а обгортка політична указує на «причини» яких-небудь проблем і дає надію на краще майбутнє. Коли ж майбутнє стає справжнім, політична обгортка демонструє «об'єктивні причини» відсутності в ньому «кращого», в якійсь мірі заспокоюючи людину цією «об'єктивністю» і пропонуючи нові надії.

З позиції психології основою є навіюваність людини, особливо якщо навіювання здійснюється масово і виходить з джерел, які в даний час, хоча і посилено критикуються, але все таки постають в свідомості людини

пов'язаними з певними авторитетами [84]. Це, по-перше, авторитет влади як такий, оскільки вона, влада, володіє силою і займає в суспільстві особливе, дещо таємне і даючи виняткові можливості положення. По-друге, це авторитет слави, якої досягають люди, що наділяють талантами уявними і справжніми. По-третє, це авторитет грошей, оскільки вони дають і владу, і славу, і найширші можливості.

Ця сфера використовує категорії, якими оперують різні науки, але вона їх використовує брехливо, винятково для прикриття пустки. Вона застосовує їх для фальсифікації, латентно впливаючи на сприйняття простору, часу, буття в цілому. Нерідкі випадки, коли примітив зникає до свого стану і сам починає в нього вірити. Якщо, наприклад, політику постійно говорити компліменти, що містять перелік талантів, якими він не наділений, і заслуг, яких у нього немає, це з неминучістю викличе у нього інтенсивну перцепцію захоплення ззовні, яке швидко переросте в хронічне захоплення собою, що йде зсередини. Всі свої дії такий політик вважатиме відповідними «об'єктивним законам розвитку», а своїх супротивників – супротивниками руху країни по шляху прогресу, який, природно, здійснюється за «об'єктивними законами». Що стосується провалів, безглуздостей, убогості населення, розмаху злочинності, то все це легко пояснити діалектикою того ж розвитку.

Одна з улюблених обгорток політиканствуючих нігілістів-примітивів останніх років – реформа. Це важливо і для соціальної сфери. Показником того, що реформа «проводиться» саме примітивами, нігілістами, егоїстами є повна відсутність її позитивної результативності для більшості населення. Ідею реформи спочатку обертають різними привабливими гаслами, використовуючи як аргумент в її користь відому тезу: «Так роблять у всіх цивілізованих країнах». Протягом якогось часу довкола оголошення про реформу організовуються суєта, галас і наукоподібні вислови експертів, потім все поступово стихає, і після нетривалої паузи на голови населення обрушується ідея нової «реформи», і все повторюється.

Разом з «реформою», могутнім маніпулятивним потенціалом до недавнього часу володіли сентенції: «патріотизм», «свобода», «демократія», «науковість». Ці поняття, що давно стали приналежністю масової культури американського і європейського типів, відіграли в нашій країні фатальну роль, ґрунтовно дискредитувавши власне свободу, демократію і науковість. Владні угруповання, в першій половині дев'яностих років оточуючі президентів і відрізнялися безмежною правовою і моральною розбещеністю, культивували ці поняття як обгортки, що приховують дійсні, украй руйнівні процеси в культурі, політиці і економіці країни. Цікаво, що такі популярні в нас поняття, як «справедливість» і «рівність», владою практично не використовуються, оскільки вони більш прозорі, більш доступні для сприйняття і співвідношення їх з реальністю, і ними набагато важче маніпулювати стомленою брехнею свідомістю громадян.

Однією з найважчих проблем нашої країни є проблема відсутності реальних противаг державній владі, яка має багатовікову історію. Наявність противаг забезпечує, як відомо, альтернативність і змінюваність конкретних осіб і організацій біля державного керма. В країнах, де такі противаги є, демократія більш менш реальна. Там же, де таких противаг немає, присутня лише демократична фразеологія. Доречно пригадати К. Ясперса, який вважав, що в демократичних системах приховані механізми самознищення. Деякі з цих механізмів, як представляється, створюються – іноді умисне, іноді по незнанню – унаслідок неадекватного використання конвенційних понять і термінів, багато які із них настільки приблизні, що в них можна вкладати яке завгодно значення [97].

Примітив, егоїст, нігіліст, як показує історичний досвід, захопивши владу і прагнучи утримувати її за всяку ціну, не тільки знищує опозицію, але і робить все, щоб не дати їй відродитися. Для досягнення цієї мети не тільки створюють симулякри, які прикривають і спотворюють примітив, але і прагнуть примітивізувати суспільство, оскільки вигідно не бачити, що приховане під обгорткою властиве реципієнту, не схильному до рефлексії і не прагнучому

розуміти суть явищ. Звідси стійка зацікавленість в інтелектуальній і моральній стагнації суспільства, а у ряді сфер соціального життя – і його деградації. Для цього завдають удару головно по системі освіти, до крайності її примітивізуючи. І тут використовується згадана вище обгортка під назвою «реформа». В нашій країні дуже багато мовиться про нові підходи до розуміння утвореної, про гуманістичну парадигму сучасної освіти, про те, що продуктом всієї нашої освітньої системи повинна бути активна, творча, здібна до саморозвитку особистість. Але очевидно, що для того, щоб змінити систему освіти слід кардинально змінити всю сукупність умов, в яких вона функціонує, а не прикривати її убогість різними обгортками на зразок конкурсу «вчитель року». Але для того, щоб нічого реально не робити для справжнього розвитку системи освіти у нас впродовж майже століття знаходяться «об’єктивні причини» – від «складного міжнародного стану» до «боротьби з корупцією» і «світової економічної кризи». Усі перераховані «об’єктивні причини» неминуче породжують «об’єктивний наслідок»: головне в «розвитку» освіти – це економія на ньому бюджетних грошей.

Наслідки примітивізації суспільства справді трагічні, оскільки багато проблем, перешкоджаючих розвитку країни, підносяться не просто в спотвореному вигляді, але нерідко видаються за позитив, за щось діалектично обґрунтоване, неусувне унаслідок об’єктивності.

Низькі доходи населення фактично є способом придушення свободи і відчуття власної гідності людини. Їх мізерний рівень виправдовується об’єктивними причинами, хоча зрозуміло, що вони – результат умисної економічної політики, основою якої є примітивна торгівля сировиною, боротьба з інфляцією найпримітивнішим способом і невміння розгорнути сучасне промислове виробництво. Убогість – щонайпотужніший універсальний інструмент примітивізації людини і суспільства. Страх позбутися мізерного доходу, а вірніше, страх позбавити цього доходу близьких за силою дії на свідомість перевершує, мабуть, навіть страх смерті, принаймні, не поступається йому. Турбота про хліб насущний пригнічує прагнення до свободи і паралізує

протестну волю. Це ми чітко бачимо на прикладі РФ останніх років. Що стосується людей багатих, то на фоні убогості оточуючих страх втратити це багатство виключає з системи їх особистих цінностей такі поняття як «свобода», «мораль», «співчуття», «совість», «співчуття».

У сфері культури ми бачимо розгул антимистецтва, що перевершило своєю примітивністю самий низькопробний кітч, але із завидною постійністю нав'язуваний населенню з метою подальшої його, населення, примітивізації. ЗМІ насичені відвертою брехнею і лихослів'ям, вульгарністю і нікчемною інформацією.

Алкоголізація населення є результатом відсутності свободи і інструментом створення її (свободи) ілюзії; крім того, алкоголізація – прекрасний спосіб примітивізації суспільства, позбавлення його протестної волі і вбиття особистого часу людини, який вона мала би використовувати на осмислення дійсності. Цинічна демонстрація владою зневаги до думки суспільства взагалі і учених зокрема за рядом важливих проблем, самовпевненість і неповага до народу – ознаки типової поведінки примітиву, що переміг, та його прагнення вказати всім їх «справжнє» місце. Але ці зневага і самовпевненість здатні привести країну в черговий тупик. Загальний трагічний підсумок хронічної примітивізації населення – мовчання і бездіяльність або унаслідок байдужості, або страху, що дозволили остаточно реставрувати авторитарну систему управління країною, що ми бачимо на прикладі Росії.

Таким чином, найважливішою задачею будь-якої країни є депримітивізація суспільства і особи. Для того, щоб успішно протистояти примітивізації, нігілізації громадян слід головно усвідомити, що ми знаходимося в ілюзорному світі, яким в значній мірі управляють примітиви. Їх зарозумілості і зухвалості слід протиставити відчуття власної гідності, любов до істини. Але найважливішим чинником протидії примітиву, окрім названих, може бути рішуче, організоване і постійне публічне його викриття. Організованість і публічність – найскладніше з того, що слід робити регулярно.

Але справа ускладнюється до крайності тим, що в руках примітивності і примітивів-нігілістів, самовпевнених егоїстів ось вже протягом декількох сторіч зосереджена влада, що охоплює всі сфери життя, і вони, примітиви, лише міняючи приховуючі їх справжні наміри обгортки, постійно прагнуть цю владу зробити абсолютною. В цьому питанні вони безкомпромісні, безжальні і цинічні. Доводити їм що-небудь, переконувати їх в чому-небудь абсолютно марно, оскільки вони, як було показано, знаходяться в іншому вимірі буття, в іншій системі цінностей. Вони зовсім не глухі до аргументів, вони просто їх не розуміють і не сприймають.

2.3. Індивідуально-психологічні умови професійної деформації працівника соціальної сфери

За родом своєї діяльності соціальним працівникам, залученим у тривале напружене спілкування з іншими людьми, властивий, як і іншим фахівцям системи «людина – людина», так званий синдром «професійної деформації» або феномен «емоційного вигоряння», який проявляється як стан фізичного і психічного виснаження, викликаного інтенсивними міжособистісними взаємодіями при роботі з людьми, що супроводжуються емоційною насиченістю і когнітивною складністю. Це пов'язано також і з тим, що в своїй діяльності соціальний працівник, крім професійних знань, умінь і навичок, значною мірою використовує свою особистість, будучи своєрідним «емоційним донором» для інших. На думку дослідників [3; 11; 24; 52; 67; 82], негативні психічні переживання і стани можуть зачіпати різні грані трудового процесу – професійну діяльність, особу професіонала, професійне спілкування, що негативно позначається на професійному розвитку особи соцпрацівника.

Аналіз впливу професійної діяльності на руйнування особистості і її прояв свідчить про те, що воно не може бути тільки прогресивним або тільки регресивним. На практиці будь-яка діяльність, у тому числі і професійна, як

правило, в чомусь має прогресивний, а в чомусь регресивний характер, щось людина набуває, але одночасно і щось втрачає, щось в ній зміцнюється, доходить до досконалості, а щось поступово втрачається чи набуває такої потворної форми, що негативно позначається на всьому подальшому житті соціального працівника як професіонала своєї справи.

У спеціальній літературі для характеристики впливу професійної діяльності на особу фахівця і її прояви використовуються вирази «деформація особи», «професійна деформація». Деформація особи – це зміна її якостей і властивостей (стереотипів сприйняття, ціннісних орієнтацій, характеру, способів спілкування і поведінки) під впливом тих або інших чинників, що мають для неї життєве важливе значення. Професійна деформація особи фахівця – це зміна її якостей і властивостей (стереотипів сприйняття, ціннісних орієнтацій, характеру, способів спілкування і поведінки) під впливом виконання професійної діяльності.

Основними чинниками негативного впливу трудового процесу на особу соціального працівника є когнітивні, поведінкові, афектно-мотиваційні та інші стереотипи. Повноцінна професійна діяльність виражається в тому, що соціальний працівник як суб'єкт праці покликаний самостійно і творчо підходити до визначення і вирішення професійних задач і завдань; досягати результатів, відповідних стандартам; уміти аналізувати і регулювати технологічні процеси і т. ін. На розвиток професійної деформації впливає й організаційний чинник. Його вплив пов'язаний з тим, що робота може бути складною за змістом, але недостатньо організованою і не оцінюваною належним чином, а характер керівництва може не відповідати змісту роботи. Розповсюдженню деформації також сприяє невизначеність функцій, що пред'являються соціальному працівнику.

Істотну роль відіграє також і рольовий чинник. Ученими були проведені дослідження присвячені вивченню взаємозв'язки між рольовою конфліктністю, рольовою невизначеністю і професійною деформацією. Вони виявили, що це особливо виявляється в тих професійних ситуаціях, в яких загальні дії слабо

злагоджені, немає інтеграції зусиль, присутня конкуренція, тоді як результат праці залежить від злагодженості і координованості дій. Аналіз, проведений в двох різних групах, показав, що розподіл відповідальності і колегіальність в роботі обмежує розвиток деформацій, не дивлячись на те, що робоче навантаження може бути істотно вище звичним. Таким чином, появі профдеформації сприяє наявність рольового конфлікту в діяльності соціального працівника.

Наступним несприятливим чинником пов'язаним із ризиком виникнення емоційного вигорання та професійної деформації в роботі соціального працівника є професійні кризи, що неодноразово проявляються протягом всієї професійної діяльності, у тому числі і у високопрофесійних фахівців. Вони можуть виникати, наприклад, на початковому етапі професійної діяльності, при переході до суміжної спеціальності усередині професії, при необхідності перекваліфікації і т. ін. При кризі спостерігається зниження професійної самооцінки, а також може виявлятися відчуття вичерпаності своїх можливостей страх йти навіть на виправданий ризик, посилення захисних мотивів, зниження інтересу чи до подальшого зростання, й навпаки, прагнення зайняти місце, не відповідне рівню своєї компетенції. Ризик виникнення профдеформації особи фахівця в соціальній роботі збільшується в наступних випадках [41]:

- монотонність роботи, особливо якщо її значення здається сумнівним;
- вкладення в роботу великих ресурсів при недостатності визнання і позитивної оцінки;
- строга регламентація часу роботи, особливо при нереальних термінах її виконання;
- робота із «невмотивованими» клієнтами, що постійно чинять опір зусиллям консультанта допомогти, і незначні, мало відчутні результати такої роботи;
- напруженість і конфлікти в професійному довіллі, недостатня підтримка з боку колег і їх зайвий критицизм;

– брак умов для самовираження особи на роботі, коли не заохочуються, а пригнічуються експериментування й інновації;

– робота без можливості подальшого навчання і професійного вдосконалення;

– недозволені особистісні конфлікти фахівця-консультанта.

Узагальненим показником відношення до праці може постати задоволеність професією, яка заснована на свідомості правильності обрання професії та відповідності своїх здібностей вимогам професії, результативності своєї праці. Якщо людині не вдається подолати кризовий стан, можуть виникнути особистісні деформації, що характеризуються згасанням позитивних настановлень, посиленням негативного відношення до себе або до інших. Деформація особи – це зміни, що порушують цілісність особи, знижують її адаптивне і професійно-ефективне функціонування. Деформація є наслідком «вигорання», коли захисні механізми слабшають настільки, що соціальний працівник не може протистояти згубним чинникам і починається процес його поступового руйнування.

Освоєння та перебіг професійної діяльності соціального працівника неминує супроводжується змінами в структурі її особи, коли, з одного боку, відбувається посилення й інтенсивний розвиток якостей, які сприяють успішному здійсненню діяльності, а, з іншого, зміна, придушення або навіть руйнування структур, що не беруть участь в цьому процесі. Якщо ці професійні зміни розцінюються як негативні, тобто такі, що порушують цілісність особи та знижують її адаптивність і стійкість, – то їх слід розглядати як професійні деформації. У ході взаємодії із суб'єктом впливу соціальний працівник, використовуючи свою особу як інструмент впливу на нього, якщо соціальний працівник, часто вдається до більш простих і дієвих прийомів, в сукупності відомим як авторитарний стиль керівництва. В результаті в його особі з'являються такі утворення, як повчальність, зайва самовпевненість, догматичність поглядів, відсутність гнучкості.

Спілкування з іншими людьми обов'язково включає і їх дію на соціального працівника. Випробовуючи стан емпатії і співпереживання клієнтові соціальний працівник нібито приймає в себе особливості особи свого партнера по діловому спілкуванню і його проблеми, що є небезпечним для його психічного здоров'я. Мають значення також і виробничі чинники. Деформація розвивається значно раніше, якщо працівник:

- а) оцінює свою роботу як незначущу;
- б) незадоволений професійним зростанням;
- в) випробовує недолік самостійності вважає, що його надмірно контролюють;
- г) повністю поглинений своєю роботою (трудоголік);
- д) випробовує ролеву невизначеність унаслідок нечітких до нього вимог;
- е) відчуває стан перевантаження або, навпаки, недонавантаження (останнє породжує відчуття своєї непотрібності).

Істотно впливають на розвиток особи фахівця-соцпрацівника простір соціальних відносин в суспільстві, становлення нового типу взаємодій фахівця і клієнта, морально-правовий статус соціального працівника в суспільстві і інші чинники.

Особистісні стреси соціального працівника можуть бути викликані такими чинниками як [101, с. 50]: а) ситуації зміни або втрати соціального статусу; б) ситуація втрати роботи; в) ситуація ризику; г) ситуації з екстремальними умовами; д) невизначені ситуації і т. ін. Психологи вивчають, наприклад, як людина ухвалює потрібні рішення в нетиповій ситуації, які психологічні якості йому необхідні, які негативні якості виникають у нього в екстремальній ситуації. З цим пов'язані і так звані «стреси відповідальності». Відповідальність – це категорія етики і права, що відображає особливе правове і моральне відношення соціального працівника до клієнта; співвідношення здатності з можливістю виконувати свої функції. Етична відповідальність соціального працівника перед своєю професією пов'язана зі збереженням

цінностей і призначенням професії, із використанням і розвитком всебічних знань із соціальної роботи як галузі знань.

Експериментальні дослідження багато в чому підтвердили припущення, що кожна професія формує схожі інтереси, настановлення, особистісні риси та взірці поведінки, а також усталені та новітні традиції. Негативним моментом стає можливість професійних деформацій особи. Проблема деформації особи соціального працівника недостатньо вивчена, але незаперечний той факт, що особисті особливості людини впливатимуть на здатність протистояти різним ризикам в соціальній роботі, деформації самої особи і емоційному вигорянню, а з другого боку, особливості діяльності соціального працівника можуть приводити до особистісних змін.

У соціальній роботі можна виділити дві групи негативних чинників: об'єктивні (організаційні і рольові) – породжувані, умовою самої роботи або неправильною її організацією. Ця, наприклад, перевтома, надмірна психологічна напруженість в роботі з клієнтами, негативний соціально-психологічний клімат в колективі; суб'єктивні – особливості особи. Обидві групи зв'язано між собою. З одного боку, тривала психотравмуюча дія об'єктивних чинників може приводити до змін, деформацій професіонала. З другого, суб'єктивні чинники особливо негативно проявляють себе, саме при додатковій дії об'єктивних чинників.

Практика показує [11; 40; 49; 101], що процес трудової діяльності в ситуаціях, коли фахівець переживає психотравмувальні чинники може приводити до зниження як працездатності людини, так і ефективності її праці, а також до негативних змін психіки і втрати ціннісних орієнтації в праці. На розвиток емоційного вигоряння і деформацію особи-фахівця в соціальній роботі впливає ряд особистісних, організаційних, рольових чинників, які діють в такому складному взаємозв'язку і взаємозалежності, що у кожному окремому випадку передбачити стовідсоткове виникнення емоційного вигоряння практично неможливо. Звично причина – це комбінація шкідливих чинників,

але індивідуальна ситуація професійного розвитку може поглиблювати або згладжувати їхній вплив.

Професійна діяльність соціального працівника сприяє як позитивній, так і негативній деформації особи та її поведінки. Всі чинники, що зумовлюють професійну діяльність фахівця, в сукупності і визначають розвиток особистісного потенціалу фахівця за напрямком і інтенсивністю. Результатом постає професійне самовдосконалення і позитивна деформація – особистісна і поведінкова. Виділимо найтипівші позитивні прояви професійної деформації фахівця. Вони мають особистісний і поведінковий характер. Поведінкова позитивна професійна деформація фахівця є наслідком зміни поведінки людини у зв'язку з виконанням професійних обов'язків, частіше у зв'язку з призначенням на нову посаду, що вимагає більшої організованості, дисципліни, відповідальності. До таких поведінкових змін слід віднести: позитивний, статусний, поведінковий і етично-культурний прояви.

Професійна деформація фахівця негативної спрямованості має достатньо широкий спектр свого прояву. Виділяють також професійну деформацію поведінкового, особистісного і у результаті особово-поведінкового характеру. Вона характерна як для фахівця-практика, так і керівника. Поведінкова деформація соціального працівника негативного прояву є відповідними змінами формою і сфері прояву, які є наслідком його професійної діяльності. Найтипівшими видами (формами) прояву поведінкової деформації особи соціального працівника можуть бути наступні [99, с. 39]:

1. Етично-поведінкова деформація – це етична зміна поведінки соціального працівника, що виражається у вседозволеності, використанні свого службового становища в особистих, у тому числі і корисливих, цілях, неувважному відношенні до думки інших, їх діяльності. Вона характерна і для фахівця, і для керівника і має у кожного з них свої особливості прояву.

2. Авторитарно-поведінкова (від фр. *autoritaire* – владний) деформація – це зміна поведінки соціального працівника як наслідок його професійної практики, що виявляється в прагненні максимально підпорядкувати своєму

впливу партнерів по взаємодії і спілкуванню. Вона характерна як для фахівця, так і для керівника. Для фахівців подібна деформація нерідко постає типовим проявом свого стилю поведінки залежно від середовища, в якому він виявляється: на робочому місці, перед очима начальства, в колі сім'ї, щодо окремих осіб залежно від їх соціального статусу і ін. В кожній ситуації стиль поведінки такої людини особливий – від жорстко-авторитарного до запопадливо-поважного.

3. Вульгарно-безконтрольна (від лат. *vulgaris* – вульгарний, простий) деформація – це зміна особи соціального працівника під впливом професійної діяльності, що виявляється в його грубій і безконтрольній мові в процесі взаємодії з колегами, підлеглими, в колі сім'ї. Характерна особливість мови такої людини – це використання жаргонізмів, аргю, ненормативної лексики і ін. Така мова може мати: 1) ситуативний характер: тільки з підлеглими і колегами; тільки на роботі; тільки на робочому місці і удома; 2) повсюдний характер, не зважаючи на оточення і довкілля.

Нерідко подібна поведінка розглядається як важлива умова «дохідливості» і «виразності» мови. Вона характерна, зокрема, для певної категорії військовослужбовців, адміністраторів, а також для фахівців, рівень культури самопрояву яких пов'язаний із наявними настановами. Усі поведінкові форми професійної деформації фахівця мають особливості в прояві залежно від сфери. Найтипівшими позиціями з негативною поведінковою деформацією є:

1. Дуалістична ситуативно-поведінкова (від лат. *dualis* – подвійний) деформація – це подвійна поведінка соціального працівника, зумовлена ситуацією. Такий фахівець на роботі може бути коректно-попереджувальним, поважним, спокійним, але в домашніх умовах абсолютно іншим: жорстким, владним, неуважним, не терплячим заперечення і ін. Подібна форма деформації може виражатися, наприклад, в акуратності, діловитості, тверезості на роботі і пияцтві, замкнутості – удома; коректності у присутності його безпосередніх начальників і грубості, нестриманості щодо підлеглих. Нерідко для таких

людей домашня обстановка є місцем психологічної розрядки, часто в аморальній формі. Подібна деформація характерна як для фахівця, так і керівника.

2. Ситуативно-поведінкова деформація. Вона виникає у фахівця залежно від ситуації. Іншими словами, він нагадує хамелеона. Поведінка такої людини пов'язана з довкіллям середовищем: місцем, яке він займає в ній (лідер або підлеглий), сприйняттям його в ній, відчуттям дозволеності в самопрояві, усвідомленням рівня своєї вседозволеності і ін. Для такої деформації характерний прояв тієї або іншої індивідуальної особливості в поведінці, ставленні, діяльності залежно від ситуації: коректність, ввічливість, тактовність – в одній; грубість, нетактовність – в іншій; активність, ініціативність – в третій; байдужість – в четвертій і ін.

3. Повсякденна форма прояву. Це найгрубіша форма деформації людини. Вона може бути результатом вседозволеності, безконтрольності і безкарності по відношенню до поведінки і діяльності фахівця з боку безпосереднього оточення, керівництва і особистої самокритичності. В даному випадку самокритичність є більше самосхваленням і самоутвердженням.

Передумовами поведінкової деформації фахівця є відповідні негативні якісні характеристики (наприклад, владність, самовпевненість, жорсткість і ін.), властиві йому. Професійний статус і сама професійна діяльність стимулюють якнайповніше розкриття характерного негативізму особи і її твердження, визначаючи своєрідність деформації.

У чистому вигляді та або інша форма поведінкової деформації особи фахівця виявляється рідко. В поведінці людини частіше за все мають місце різні негативні моменти залежно від його особистої культури, оточення, ситуації.

Найтипівіші негативні якісні зміни самої особи соціального працівника – це деформація особи фахівця, що істотно відображається на його ставленні до професійної діяльності і побутової життєдіяльності. Вона формується як наслідок його професійної практики і в основному відбиває зміни його суб'єктного статусу, деформації емоційно-вольової сфери. До таких видів

(форм) деформації особи фахівця, істотно професійній діяльності, що позначається на відношенні і результаті, слід віднести:

1. Розчарування в своїй професії. Воно може мати місце частіше за все на етапі становлення фахівця після закінчення ВНЗ, призначення на посаду. Основними причинами цього є відсутність романтики праці, сформованої у студента в процесі його навчання; невідповідність рівня підготовки випускника вимогам професійної діяльності; труднощі професійної діяльності фахівця і проблеми, що виникають у зв'язку з його здатністю успішно виконувати свої функціональні обов'язки; матеріальна незадоволеність і перенесення її на відношення до професійної діяльності – «скільки платять, стільки і працюю» і ін.

2. «Кар'єрна криза» – стан людини, що втратила упевненість в собі і перспективу свого службового зростання. Такий стан відображається на відношенні до себе, оточенні, професійній діяльності. Воно характерне для людини, що посідає керівні посади і активно просувається службовими щаблями до певного етапу. В процесі стрімкого кар'єрного зростання у неї з'являється упевненість в тому, що вона все може і таке зростання – природна оцінка її професійної діяльності. При зупинці у службовому просуванні в виникає роздратування, озлобленість, зневага до думок інших, буркотливість, розчарування в своїй діяльності, негативне ставлення до керівників. Подібна деформація може бути наявна у фахівця, який користувався великим авторитетом, був результативний в професійній діяльності. Втрата авторитету з причин, пов'язаних із професійною діяльністю або зміною відношення до нього з боку керівництва, нерідко приводить людину до подібної деформації.

До видів (форм) деформації особи, викликані переважно змінами емоційно-вольової сфери і що істотно позначається на життєдіяльності фахівця, унаслідок його професійної діяльності, відносяться [74]:

1. «Вигоряння» фахівця – термін, який уживається в європейських країнах і США при характеристиці професійної деформації особи. Воно розглядається як процес і як результат. Як процес – це поступове охолодження

людини до клієнтів, з якими він працює, їх болів і проблем, своєї професійної діяльності, перетворення його у функціонера. Як результат, воно доводить фахівця до повної байдужості, кон'юнктурності відносно особи клієнта, своєї професійної діяльності і її результативності. В цьому випадку наслідки «вигоряння» позначаються не тільки на роботі, але і удома, на ставленні до себе і до близьких. Про таку людину говорять, що вона «перегоріла» або «згоріла» і тепер «холодна» не тільки в роботі, але і в житті (див. п. 2.4).

2. «Перегорання» фахівця – характеристика фахівця, який під впливом негативних чинників професійної діяльності опиняється в стані, що негативно відображається на його відношенні і якості професійної діяльності. Воно виявляється в байдужості до самої діяльності і її результатів, черствості у відношенні до клієнта, його долі. «Перегорання» є слідством його «вигоряння», результатом «вигоряння».

3. «Професійна втома» – деформація особи, що відбувається під тривалою дією негативних чинників професійної діяльності і приводить до негативного перебування фахівця на робочому місці, швидкій утомленості, низькій продуктивності праці. Вона може бути наслідком тривалого (повсякденного) емоційного перенапруження фахівця, перевтоми під впливом професійної практики і недостатності уваги до особистого відпочинку, відновлення своїх фізичних і духовних сил і ін.

4. «Хронічна втома» – стан людини під впливом чинників професійної діяльності, що характеризується постійним відчуттям утомленості на роботі навіть тоді, коли мова заходить про професійну діяльність. Вона є наслідком тривалої професійної діяльності, руйнування емоційної сфери фахівця. Для людини в цьому стані характерне небажання працювати, байдужість до клієнта, діяльності і її результату, невміння зосереджуватися над проблемами професійної діяльності, дратівливість, апатія до всього, що оточує його на робочому місці, і ін. «Хронічна втома» зберігається не тільки на роботі, але і поза нею, у взаємодії з іншими людьми, удома.

5. «Руйнування» особи – це найбільш небезпечний вид професійної деформації особи. Воно зумовлене комплексом психічних порушень, що істотно впливають на життєдіяльність фахівця. Руйнуванню піддається перш за все емоційно-вольова сфера людини як результат його професійної діяльності. Типовим проявом часто є стан загальної тривожності, збудливості людини, постійного дратівливого відношення до клієнта, інших людей, у тому числі і близьких. Все це негативно позначається на професійній діяльності та повсякденному побутуванні соціального працівника. Подолання подібної деформації вимагає цілеспрямованої індивідуальної допомоги фахівців (медичних працівників, психологів і психіатрів) – реабілітації.

Особистісно-поведінкова деформація особи соціального працівника – деформація особи, зумовлена взаємодією внутрішніх якостей і поведінки людини, що приводить до якісних особистісно-поведінкових змін – як наслідок професійної діяльності. В цьому випадку тривалі негативні поведінкові зміни, під впливом професійної діяльності, приводять до особистісних. Прояв подібної деформації характеризується тим, що розчарування, «вигоряння», «руйнування» особи-фахівця відбувається на етично-поведінковому, авторитарно-ситуативному або вульгарно-безконтрольному фоні. Формами деформації фахівця можуть бути найрізноманітніші поєднання всього того негативного в особі у повному її різноманітті унаслідок професійної діяльності.

2.4. Наслідки професійної деформації соціального працівника для найближчого оточення і власного життєвого шляху

У науковій літературі ми зустрічаємо наступні визначення терміну «професійна деформація». «О.В. Дулов визначає професійну деформацію як «появу в особі під впливом деяких особливостей трудової діяльності таких психологічних змін, які починають негативно впливати на здійснення цієї діяльності, на психологічну структуру самої особи». О.О. Прошин дає наступне

визначення: «професійна деформація – це явище найбільш небезпечне в етично-професійній сфері, де деформація проявляється у втраті вірного уявлення про цивільне і етичне значення професійної діяльності. Професійна деформація виявляється по-різному, але зрештою її розвиток приводить до професійної даремності даного співробітника або до порушення ним законів, аморальних дій». На думку К.Р. Техасова, професійна деформація особи представляє комплекс своєрідних, взаємопов'язаних змін окремих якостей і особи загалом, спотворення моральних норм, що виникають у зв'язку із виконанням професійних завдань у сфері професійної діяльності» [82]. Узагальнюючи думки різних авторів про поняття професійної деформації, за основу ми узяли наступне визначення: професійна деформація – це зміна особистісних якостей працівника під впливом негативних чинників довкілля і професійної діяльності.

У ході аналізу наукових даних про виникнення професійної деформації в середовищі соціального захисту нами виділено декілька напрямів в дослідженні цієї проблеми. Ясність вносить класифікація, запропонована С.П. Безносимим [10], який виділяє наступні види професійної деформації: 1) власне професійна; 2) посадова; 3) деприваційна; 4) адаптаційна. Власне професійна деформація зумовлена тісним контактом з криміногенним середовищем, а також специфікою професійної діяльності. Цей вид деформації виявляється у використанні лайки, принизливому відношенні до клієнтів під час надання соціальних послуг, моральному і фізичному приниженні людської гідності, втраті чутливості до людського горя тощо.

Посадова деформація зв'язана, в основному, з використанням владних повноважень, якими наділяють співробітників соцзахисту щодо об'єктів їх дії. При цьому керівник не обмежує свої владні повноваження, у нього з'являється прагнення до придушення іншої людини, нетерпимість до іншої думки, зникає вміння бачити свої помилки, самокритичність, виникає упевненість, що власна думка єдино правильна. Він визначає прояви посадової деформації в почутті вседозволеності, необмеженості владних повноважень і можливостей,

владності, придушенні волі, честі, гідності іншої людини, самодурстві, чинопоклонінні.

Деприваційна деформація зумовлена відсутністю можливостей для задоволення потреб різного рівня і змісту. Незадоволені потреби заміщаються іншими, задоволення яких більш доступне. Наприклад, місце духовних цінностей і потреб займають матеріальні, або потреба в алкоголі, а також потреби в неадекватному самоутвердженні, самоактуалізації, підкріплення владних повноважень і інші.

Адаптаційна деформація виражається в пасивному пристосуванні особи до актуальних соціальних умов, яке не супроводжується наміром змінити себе, а тим більше інших людей або ситуацію в позитивному напрямку. Особа, внутрішньо не приймаючи норми і цінності, домінуючі в колективі, формально, зовні пристосовується до них, щоб не виглядати «білою вороною», що, у результаті, приводить до подальшої деформації. У той же час адаптаційний вид деформації виявляється і в звиканні співробітника до форми соціально-психологічних відносин, що склалася в колективі, протягом тривалої постійної роботи на одному і тому ж місці, в одному і тому ж підрозділі чи установі.

Залежно від виду особистісної активності (соціальної, адаптивної тощо) можна виділити активний і пасивний характер деформації, коли, наприклад, особа свідомо приймає «правила гри» в колективі співробітників з негативним етично-психологічним кліматом, або ж у колі сім'ї. Необхідно враховувати широту і глибину інформації в інтелектуальній, вольовій, етичній і емоційній сферах людини. В реальній дійсності жоден з видів деформації не проявляється окремо. Кожному працівникові в тому або іншому ступені властиві всі види деформації, що виявляються в комплексі.

Учені визначають наступні форми прояву професійної деформації працівників сфери соціального захисту [99, с. 39]:

- вирішення проблем за допомогою словесної дії на клієнта;
- зміна звичок і поява негативних звичок;
- погіршення відносин з близькими, зміна кола спілкування;

- стереотипність дій в різних ситуаціях;
- схильність до прояву агресивних дій;
- зміна в манерах спілкування на роботі і в колі сім'ї (владно-командний тон, використання жаргону, мовних штамтів, ненормативної лексики, недоречне вживання професійного гумору);
- професійне зчерствіння особи (наднормативне перебування на роботі під будь-яким приводом; стійкий інтерес до службових справ при знаходженні поза нею, наприклад, у вихідні дні, у відпустці, зловживання службовим становищем);
- зміна уявлень про себе (стійко завищена професійна самооцінка, хвороблива реакція на критику, поблажливність професійної оцінки колег по роботі, зарозумілість, упевненість в своїй непогрішності);
- граничний прояв професійної деформації – це професійна деградація та вчинення аморальних вчинків і порушення законності.

Однією із форм проявів деформації вважають деформацію індивідуальної професійної концепції соціального працівника і появою в її структурі жорстких стереотипів, що відображають невірне сприйняття організації і самого себе в її структурі. Наше дослідження дозволило виявити шість подібних стереотипів.

Стереотип «соцпрацівник повинен бути жорстким, твердим, настирним» змінює структуру взаємодії з клієнтом (і з членами сім'ї), переводячи її на режим загрози покаранням за провину, наказове спілкування. Стереотип «я завжди правий» негативно впливає на самостійність рішень і думок працівника, формує безініціативність, очікування наказів і розпоряджень з боку керівництва. Стереотип догматичного проходження наказів породжує установку на бездумне виконання будь-якого наказу керівництва, часто веде до внутрішньоособистісних конфліктів, якщо є власна думка про необхідність діяти по-іншому. Стереотип «маленької людини» веде до зниження професійної самооцінки, прояву конформізму і відсутності власних думок з того або іншого робочого питання. Стереотип «оптимальної рольової поведінки» часто постає як механізм пристосовницької поведінки до певних службових ситуацій і

конкретних професійних дій. Так, загрожуюча і агресивна поведінка розглядається як оптимальна для спілкування із клієнтами-девіантами. Стереотип «знаходження винного» виправдовує всі дії по знаходженню винного. При цьому робота з виявлення істинних причин неефективності діяльності відходить на задній план, і її недоліки не розкриваються [див. дет. 81].

Якщо з прямим впливом роботи на психічне здоров'я соціального працівника більш-менш зрозуміло, то її вплив на психіку фахівці постійно вивчають. Саме зміни в характері психологи називають професійною деформацією. І цей стан не проходить, не змінюється, а в деяких випадках може значно змінити якість життя людини як фахівця і особистості. Найбільш схильні до профдеформації усі працівники соціономічних професій. У цих сферах робота складається зі щоденного щільного і постійного контакту з людьми, що обов'язково дає свій відбиток вже через кілька років. У характері виробляється певний «імунітет», який захищає фахівця від емоційних перепадів. Вона стає більш жорсткою, байдужою. З одного боку так і треба, а з іншого – рідні і близькі таких людей часто страждають через шаблонне відношення саме до них, яке спричинене і вироблене саме професійною деформацією.

«Зміни в характері відбуваються через нездатність людини переключити свої думки про роботу за її межами. Іншими словами, у позаробочий час необхідно повністю змінювати обстановку, займатися дозвіллям або сім'єю, відпочивати і мислити вже тим, що відбувається саме зараз. А багато у кого заведено так: у вихідний однією рукою варити борщ, іншою рукою набирати звіт на комп'ютері, а плечем підтримувати телефонну трубку, в якій лунає голос колеги по роботі, що обурюється новим законом або вимогою. Або батько вивозить сім'ю на пікнік, а по дорозі радиться з юристом щодо контракту, який треба завтра підписати, а потім з'ясовується, що бухгалтерія здала звіт із помилками. Тривожні думки і пікнік категорично несумісні, але як складно буває від них відмовитися» [41, с. 362].

Звички керувати, учити, лікувати настільки глибоко засідають у підсвідомість, що стають частиною характеру. А якщо додати до цього психологічну незадоволеність, страхи, виснаженість, утомленість від одноманітності, хронічні стреси, то й так формуються дуже неоднозначні риси характеру, що ускладнюють життя не тільки оточуючих, але і самої людини. Рідні та близькі починають робити поступки граві сім'ї. Так, можна закрити очі на негативні зміни характеру і зрозуміти, що звикши керувати колективом чи працювати зі складним контингентом клієнтів батько сімейства вже ніколи не буде «своїм хлопцем» удома. Але так бути не повинно, якщо ідеалізувати цю ситуацію.

Люди творчих професій і науковці особливо схильні до професійної деформації. Їхня робота вимагає повної самовіддачі, інакше в їхньому покликанні неможливо. Творчі натури настільки змінюються, що мистецтво і соціум можуть стати несумісними. Знаходячись в цілодобовому мозковому штурмі, мозок перестає сприймати реальність, побут, людей. Він сприймає їх через призму професії. Ясна річ, що оточуючі, далекі від їхньої професії, стають об'єктами нерозуміння і роздратування. В певний момент можуть навіть атрофуватися відчуття, або набути гіпертрофовану вираженість, хоча це вже явні психічні відхилення.

Професійна деформація особи є одним з найскладніших моментів у вибудовуванні відносин у сім'ї. Разом з тим, професійні відбитки у кожної людини свої власні. Не можна сказати, що кожний клерк страждає синдромом вахтера. Власне як і не кожен хірург є жорстоким циніком. Все залежить від характеру, тривалості роботи на одному місці, віку. Але люди міняються – це факт.

Примітно, що дуже велику роль в зміні людини відіграє соціальна нерівність. Чим нижче класовий рівень людей, з якими доводиться працювати, тим сильніше це тисне на психіку, змушуючи її захищатися або вивільненням і байдужістю, або емоційними сплесками. Наприклад, підлітковий психолог в дитячому будинку швидше піддається деформації особи, ніж масажист

футбольної команди. Окрім класової нерівності, є і фізична нерівність, відчуття безнадійності. Іноді, наприклад, лікарі не витримують психологічного навантаження, працюючи із приреченими на смерть хворими. А інші набувають рис яскраво вираженої жорстокості, ховаючись за професійні терміни, якими вони самовиправдовуються.

Нарешті, особистісний чинник і власне соціальне становище є визначальними чинниками професійної деформації. Крім роботи у людини є і сім'я, друзі, побут, проблеми, болячки. Як би ми не старалися, але не виходить розділити своє особисте життя і роботу. Це принципово неможливо. Проте можливо контролювати себе і свою поведінку. Наприклад, якщо вчительці доводиться говорити голосно на роботі у великій аудиторії, то удома слід розмовляти на два тони тихіше, щоб не ставати причиною головного болю в оточуючих. Якщо дратівливість від неврівноважених клієнтів у соціального працівника зашкалює до кінця робочого дня, то це не причина зривати роздратованість на домашніх. Таких прикладів можна навести багато. Так, характер змінюватиметься через роботу, і через вік, і через якісь конкретні ситуації, але правила пристойності, культура, совість і об'єктивність залишаються незмінними.

Дослідження дозволяють висновувати про різноманіття форм прояву професійної деформації у соціальних працівників. Назвемо основні:

- формалізм в роботі;
- зниження активності і інтересу до професійності;
- скорочення системи комунікацій спілкування;
- вузькість кругозору, професійна обмеженість;
- неакуратність в носінні одягу, побуті;
- некоректність поведінки;
- спотворення сприйняття людей і явищ;
- бездушність і черствість до клієнта і рідних;
- грубість, агресивність до клієнта і рідних;
- зайва підозрілість до клієнта і рідних.

Недостатній рівень наукової організації праці соціального працівника викликає перевантаження, що ведуть до того, що у них з'являються захисні форми поведінки у вигляді неакуратності в роботі, формальному підході до оформлення документів тощо. Залежно від типу особи часті емоційні зриви, неврози, спроби суїциду. Такий тип реакції поглиблений тим, що соцпрацівники часто не повно володіють методами психологічної саморегуляції, самонав'яння, аутогенного тренування, релаксаційно-медитативними вправами.

Узагальнюючи сказане можна висновувати про те, що професійна деформація соцпрацівника є розузгодженням (порушенням) в структурі його особистості, окремих якостей, які виникають в результаті негативних особливостей змісту, організації і умов профдіяльності.

Причинами і умовами, які спричинюють профдеформацію, ми вважаємо:

- значний обсяг владних повноважень в умовах малоефективного контролю;
- зловживання службовим становищем; проблеми у виховній роботі, низький рівень організації підготовки;
- зрушення ціннісних акцентів: працівники рахують свою роботу менш важливою, ніж діяльність інших;
- нестійкість психологічного клімату;
- відсутність вимогливості, відповідальності за доручену справу, суворого засудження з боку колективу;
- некомпетентність керівництва;
- несприятливі умови праці – діяльність працівника пов'язана з психічними перевантаженнями;
- неукомплектованість кадрів;
- невирішені побутові проблеми;
- недостатня ефективність праці;
- неправильна дисциплінарна практика;
- негативний вплив криміногенної обстановки;

- безперспективність діяльності;
- невідповідність займаній посаді.

Вказана група причин впливають на співробітників комплексно. Ці причини, в основному, відображають об'єктивні умови формування профдеформації, проте її виникнення і розвиток багато в чому сприяють особистісні суб'єктивні якості її носія. Дія на людину зовнішніх умов суспільного життя опосередкована внутрішнім відношенням: ефект зовнішньої дії залежить від внутрішнього стану організму.

Сутність найбільш значущих змін особи соцпрацівника при профдеформації полягає в наступному:

по-перше, це гіпертрофія професійно важливих якостей, їх трансформація в протилежні: пильність перетворюється на підозрілість, упевненість – в самовпевненість, вимогливість – в прискіпливість, пунктуальність – в педантизм;

по-друге – актуалізація і розвиток соціально негативних рис, таких як жорстокість, мстивість, цинізм, вседозволеність, професійна корпоративність;

по-третє – пригноблення і подальша атрофія якостей, які суб'єктивно оцінюються як другорядні, зайві. Дані зміни зачіпають професійну самооцінку, мотивацію, перцептивні засоби спілкування. Деякі характеристики набувають збоченої форми. В більшій мірі це торкається такої важливої сфери правосвідомості, як ціннісні уявлення про цілі, методи і прийоми професійної діяльності;

по-четверте – невідповідне, дисгармонійне, а надалі – спотворене співвідношення і взаємодія окремих якостей та їх груп. Таких, зокрема, як гнучкості і шаблонності професійного, об'єктивності і тенденційності сприйняття і розуміння інших людей, службових і позаслужбових інтересів, органічних і культурно-естетичних потреб. Головним принципом тут постає не об'єднання і стимулювання розвитку під загальним вектором, а підкорення, пригноблення одного за рахунок абсолютизації іншого.

Система критеріїв професійної деформації соціальних працівників містить наступні пункти:

1. Упереджене відношення до об'єкту службової діяльності. В його основі лежить своєрідний професійний стереотип об'єкта, що поступово складається у соцпрацівника. Для цього стереотипу показові висока стійкість і схематизм, негативне емоційне забарвлення. Набуваючи зрештою характеру усвідомленої установки-переконання, він функціонує за логікою самопідкріплення – приймає як закономірне все, що підтверджує стереотип, і відкидає як випадкове все інше. Конкретними показниками упередженого відношення слугує звинувачувальний ухил і презумпція первинної провини об'єкта; абсолютизація примусових заходів і віра в їх універсальну ефективність; численні психологічні бар'єри.

2. Довільно-суб'єктивна інтерпретація нормослухняної поведінки. Вона має два основні аспекти. Перший полягає в допустимості зумисного (не випадкового) порушення регламентації службової діяльності, культивуванні сумнівних і відверто негативних елементів способу життя об'єкта. Змістовну основу такої інтерпретації утворюють дефекти свідомості і морально-вольова ненадійність як нездатність протистояти незаконній дії з боку зацікавлених осіб. Конкретними показниками тут є зловживання, перевищення, невживання (в ситуаціях, що передбачають вживання) владних повноважень; особисте встановлення або сприяння забороненим зв'язкам; використання недозволених засобів, методів і прийомів при вирішенні службових завдань. Другий аспект пов'язаний із розмивання адекватної професійної мотивації, розчаруванням в діяльності, зневірі в можливість досягнення її офіційних цілей. Зовнішніми проявами є формально-пасивне виконання обов'язків, порушення службової дисципліни, особливо в умовах обмежувального контролю, зловживання алкоголем і наркотиками.

3. Перенесення стилю службового спілкування із об'єктом діяльності, окремих професійних методів і прийомів на позаслужбові сфери, спілкування і взаємодію з найближчим соціальним оточенням, сім'єю. Таке перенесення

спочатку здійснюється підсвідомо, а надалі має тенденцію до автоматизму. Характерною ознакою є «прилипання» окремих елементів способу життя об'єкту діяльності, зміна в мові. Останнє полягає в збідненні лексикону, збільшенні числа лайливих слів.

4. Професійне зчерствіння особи соціального працівника. Воно полягає в звуженні круга інтересів і потреб, їх спрощення аж до примітивізму, емоційно-плотському зубожінні. Службова діяльність і все пов'язане з нею стає самовладною, єдино важливою для особи сферою активності, а інші виконують роль сателітів. В рамках зчерствіння може виникнути феномен «трудоголізму» – пристрасної захопленості діяльністю, постійної потреби в її виконанні, професійному фанатизмі крайнього ступеня. Емпіричними ознаками професійного зчерствіння є тривале знаходження під всякими приводами на роботі за відсутності в цьому очевидної необхідності; стійкий інтерес до службових справ при знаходженні поза службою (у позаробочий час, вихідні, відпустку); відчуття задоволення від знаходження в службовому доквіллі, соціо професійна ізоляція (відчуття корпоративної спільності з вузьким колом бажаних партнерів в поєднанні із застережно підозрілим відношенням до інших категорій громадян).

5. Зміни в образі Я. Дані зміни зачіпають перш за все професійний компонент образу Я: уявлення про професійно важливі якості, ступені їх відповідності діяльності, можливостях компенсації, задоволеність компетентністю і посадою, соціальним покликанням як професіонала, перспективами зростання. Конкретними показниками деформаційних змін образу Я є стійко завищена професійна самооцінка; поблажливість в професійній оцінці колег з можливою орієнтацією на думку керівника; хворобливе реагування на будь-яку критику або контроль за своєю діяльністю; фіксована орієнтація на особистий професійний досвід, включаючи презумпцію власної непогрішності.

Негативні наслідки професійної деформації вимагають вживання комплексу заходів з її попередження і корекції за трьома напрямками: організаційно-управлінським, відновно-реабілітаційним і психолого-виховним.

Висновки до розділу 2

Професійна деформація – це когнітивне спотворення, психологічна дезорієнтація особи, що формується через постійний тиск зовнішніх і внутрішніх чинників професійної діяльності, і приводить до формування специфічно-професійного типу особи. В науковій і спеціальній літературі немає єдиного підходу до визначення змісту цього поняття. Труднощі розкриття її природи головно зумовлені складністю структури і різноманіттям зв'язків між формами прояву деформації в процесі професійної діяльності соціального працівника і їх особистісною сутністю.

Нині професійна деформація особистості розуміється як складний феномен, який є результатом тривалого впливу професійної діяльності на особистість. Узагальнюючи думки різних авторів про поняття професійної деформації, за основу ми узяли наступне визначення: «професійна деформація – це зміна особистісних якостей працівника під впливом негативних чинників довкілля і професійної діяльності». Працівники соціальної сфери, враховуючи всі складності та суперечності професії, є групою підвищеного ризику для формування професійної деформації особистості. Стереотипізація постає потужним чинником у формуванні останньої, впливає на оцінку, сприйняття, ставлення до оточуючих, формуючи механізм «асоціальної перцепції», який проявляється в зниженні комунікативності, позитивного емоційного ставлення до всіх людей, а не лише до клієнтів.

Освоєння та перебіг професійної діяльності соціального працівника сьогодні неминуче супроводжується змінами в структурі її особи, коли, з одного боку, відбувається посилення й інтенсивний розвиток якостей, які

сприяють успішному здійсненню діяльності, а, з іншого, можлива зміна, придушення або навіть руйнування структур, що не беруть участь в цьому процесі. Якщо ці професійні зміни розцінюються як негативні, тобто такі, що порушують цілісність особи та знижують її адаптивність і стійкість, – то їх слід розглядати як професійні деформації.

РОЗДІЛ 3

ВИЯВЛЕННЯ І ЗДІЙСНЕННЯ НАЙБІЛЬШ ОПТИМАЛЬНИХ ШЛЯХІВ НЕЙТРАЛІЗАЦІЇ ПРИЧИН ТА УМОВ ПРОФЕСІЙНОЇ ДЕФОРМАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА

3.1. Вимогливе, позитивне і водночас критичне професійне довкілля як передумова психічного здоров'я особистості

Професіоналізація людини на сучасному етапі розвитку суспільства перестає бути соціально нормованим процесом і вимагає від людини самостійної роботи із постійного самовизначення і побудови себе як професіонала. Усе це неможливе без позитивного і критичного професійного довкілля, яке створює благодатну передумову для позитивного налаштування і підтримання тону, психічного та психологічного здоров'я.

Результатом професійного розвитку для більшості людей є самореалізація в трудовій діяльності, яка супроводжується емоційною стабільністю, підвищенням оцінки себе, своїх здібностей, задоволенням потреб і формуванням мотивів досягнення. Даний процес для сучасної України супроводжується двома значними подіями, що різко змінюють траєкторію професійного розвитку – це постійне зниження зарплати і відповідної купівельної спроможності, а також розуміння подальшої соціальної та фінансової безвиході та неможливості кар'єрного зростання. Це приводить до появи аномалій в психосоціальному розвитку соціального працівника. Особливо гостро все це переживається ним, оскільки часто відноситься до числа випадкових, не завжди очікуваних і важко прогнозованих спонтанних критичних ситуацій.

У даному контексті цікавий феномен, визначений зарубіжними дослідниками як психічне здоров'я, яке, на думку більшості авторів, піддається

найбільшим змінам в ситуації надмірної професійної зайнятості. Психічне здоров'я – це складний феномен, що знаходиться в полі дослідницького інтересу із стародавніх часів (Алкмеон, Цицерон, Платон, Гіппократ). Але, не дивлячись на тривалу історію, питання про його визначення і операціоналізацію залишається відкритим, особливо в контексті професійного розвитку людини. Проте, основна кількість досліджень у вітчизняній психології присвячена вивченню особливостей психічного здоров'я або дітей, або педагогів. Така ж соціальна група, як соціальні працівники, рідко потрапляє в поле теоретичного дослідження, хоча саме на них і відображається ситуація економічних перетворень, що розпочалися після здобуття Україною незалежності у 1991 році і тривають досі.

Тільки останнім часом у вітчизняній науці, за наявності великої кількості робіт із професійного розвитку, з'являються публікації, де описується стан людини, що опинилася в ситуації втрати психічного здоров'я [14; 19; 22; 26; 45; 57; 66; 90]. В них чітко простежується певна тенденція – розгляд змін, що відбуваються, тільки в одній із сфер – емоційної, мотиваційно-потребової, сфери самоставлення. Аналіз дослідницької ситуації дозволяє висновувати про те, що психічне здоров'я людини як цілісне утворення, що включає самооцінку, емоційний і потребовий компоненти, не розглядається ані в процесі професійної діяльності соцпрацівника в цілому, ані в ситуації появи професійної деформації зокрема.

Велику значущість дослідження психічного здоров'я людини щодо професійної зайнятості набуває також і у зв'язку із реінтеграцією безробітних в сферу трудової діяльності і їх поверненням в поле професійного розвитку, що зумовлює необхідність розробки програми психологічного супроводу. Функціонуючі в службах зайнятості програми зорієнтовані тільки на допомогу в працевлаштуванні. Психологічні зміни, що відбуваються в особі людини, що залишилася без роботи, або змінила місце роботи, знаходяться поза увагою як дослідників, так і практичних працівників служб зайнятості та соціального захисту, тоді як сучасна економіка потребує професіоналів, котрі не мають

порушень в психічній сфері і готових до результативної діяльності і самореалізації.

Процес професійної діяльності є предметом постійного дослідницького інтересу учених і практиків у зв'язку з його соціальною значущістю. Аналіз підходів дозволяє виділити два аспекти розгляду цієї проблеми: соціально-економічний і психолого-педагогічний. Перший вивчає рух і формування трудових ресурсів, економічний і виробничий потенціал, специфіку ринків зайнятості і робочої сили. Другий розглядає професіоналізацію і профдіяльність соцпрацівників як процес входження людини в професійне середовище, засвоєння професійного досвіду, оволодіння стандартами і цінностями професійного співтовариства; а також як процес активної реалізації себе, безперервного професійного саморозвитку, самовдосконалення.

У вітчизняній психологічній науці і практиці відмінною рисою досліджень даної проблеми є загальні методологічні принципи і теоретичні підстави, що розглядають процес включення людини в професійну сферу як форму діяльнісного опосередкування. Процес досліджується у зв'язку з онтогенетичним розвитком людини, її особистісними якостями, місцем і роллю здібностей і інтересів, формуванням суб'єкта праці, проблемою життєвого шляху і самовизначення, виявленням вимог, що пред'являються професією соціального працівника до людини, становленням професійної свідомості і самосвідомості.

Проблема професійного розвитку людини вивчається представниками багатьох наукових дисциплін. Різні підходи до дослідження об'єднуються на підставі положень про взаємний вплив індивідуальних особливостей людини і соціокультурного довкілля, про етапність професіоналізації, про залежність особистісного розвитку і професійного становлення. Її розглядають як одну із центральних процесів розвитку людини в зрілому віці, спрямованого на перетворення самого суб'єкта діяльності, при цьому професійна діяльність приймає на себе функції провідної, цілепокладальної, смислотвірної. Вона

складається із ряду періодів, які характеризуються своєрідністю форм діяльності, вирішуваних завдань, систем соціальних і професійних.

Учені наголошують на процесі зміни стереотипів традиційних форм профдіяльності, визначають взаємозв'язок професійного розвитку і особистісного, в основі яких лежить принцип саморозвитку, що спричинює здатність особи перетворювати власну життєдіяльність на предмет практичного перетворення, що приводить до творчої самореалізації. Ідеї цілісності, єдність особистого і професійного розвитку людини лягла в основу концепції, в якій чинником розвитку є внутрішнє середовище особистості, її активність, потреба в самозреалізації.

Професіоналізація розглядається як одна із сторін соціалізації, подібно тому, як становлення професіонала – один із аспектів розвитку особистості-професіонала сфери соціального захисту. Виділяють чотири варіанти співвідношення професійного і особистісного простору, а також визначають рівень і спрямованість особистісного і професійного розвитку. В рамках даної роботи особливо значущими є напрямки порушень та профдеформацій в професійному розвитку і перешкоди на шляху до досягнення професіоналізму. Учені указують на необхідність створення цілісної концепції професіоналізації, виявлення форм, в яких вона відбувається, у зв'язку з потребою вдосконалення системи професійної освіти і прогнозування успішності професійної кар'єри соціальних працівників. Вони обґрунтовують необхідність виділення проміжного рівня регуляції і позначають її як індивідуально-особистісну, окрім відомих психологічній науці індивідуальної і особистісної.

Ряд наукових розробок по обговорюваній проблемі, поєднані загальною тенденцією у виборі підходу. Полягає вона в тому, що розвиток особи-професіонала в різноманітних концепціях розглядається в контексті взаємного впливу індивідуальних особливостей і соціокультурного довкілля в процесі професійної діяльності в трудовому колективі.

Отже, вищесказане дозволяє констатувати, що трудова діяльність в цілому позитивно впливає на людину, але іноді виникають ситуації,

перешкоджаючи досягненню професіоналізму і появі професійної деформації. Найбільш детально психічне здоров'я розглядається в рамках трьох напрямів психології – бігевіоризму, психоаналізу і гуманістичної психології.

У інтерпретації вітчизняних істориків психології, бігевіоризм, який виник на початку ХХ сторіччя, радикально перетворив всю систему уявлень про психіку. Як предмет психології представники цього напрямку проголосили поведінку. В їх теоріях підкреслюється виключно поведінковий аспект життєдіяльності індивіда, а вся феноменологія душевного життя (як в нормі, так і при патології) зводиться до сукупності поведінкових реакцій, які можуть бути або адекватними або неадекватними по відношенню до зовнішніх стимулів, що їх викликали. Тому аналіз поведінки повинен мати чітко об'єктивний характер і обмежуватися, як і в природних науках, поза спостережуваними феноменами. Основним процесом, в ході якого формується психіка людини, признається научіння. В основі цього процесу лежить принцип «зумовлення» або умовно-рефлекторної детермінації. Ортодоксальний бігевіоризм настільки абсолютизує формуючий вплив зовнішнього середовища, що зводить нанівець навіть таку фундаментальну проблему психології, як мотивація людських вчинків, ставлячи на місце внутрішніх рушійних сил особи (мотивів) зовнішні подразники, які зумовлюють стимули. Психіка, свідомість, особа – лише продукти зумовлення, несучі на собі відбитки незліченних дій соціального доквілля. Вони не розглядаються як такі, оскільки їм відмовлено в самостійному існуванні.

«Найбільший інтерес в зв'язку з цим мають роботи Б. Скіннера, який указує на те, що поведінку необхідно розглядати з позицій системного підходу. При цьому він вважає за необхідне виключити з дослідження всі «фальсифікації», до яких вдаються психологи для пояснення речей, причин яких вони не знають. До таких фальсифікацій учений відносить поняття психології особи (автономії, свободи, творчості). На його думку, говорити про реальну свободу людини неможливо, оскільки вона ніколи сама не керує своєю поведінкою, яка спричинена зовнішнім середовищем. Природно, що

моральність і відповідальність при такому розгляді знецінюються і не розглядаються як базові питання існування людини. У зв'язку з цим здоров'я визначається через відповідність поведінкових реакцій людини вимогам навколишньої зовнішньої реальності. В основі порушень психічного здоров'я лежать патогенно функціонуючі умовно-рефлекторні механізми, які приводять в дію неадекватні поведінкові реакції. Ґрунтуючись на положеннях бігевіоризму, поведінкова психотерапія будується за принципом ослаблення дезадаптивних реакцій і одночасним виробленням ефективних механізмів адаптації (приспосовування), що є значущим в спілкуванні працівника у трудовому колективі» [84].

Спроба висвітлити індивідуально-особовий аспект адаптації була запропонована А. Бандурою [102; 103], який припустив існування когнітивного механізму самоефективності, що забезпечує людині більш успішну поведінку в трудовому колективі. Концепція самоефективності пояснює уміння людей усвідомлювати свої здібності й вибудовувати поведінку, відповідну специфічній задачі або ситуації. Те, як людина оцінює власну ефективність, визначає для неї розширення або обмеження можливості вибору діяльності, зусилля, які доведеться прикласти для подолання перешкод і фрустрацій, наполегливість, з якою вона вирішуватиме яку-небудь задачу чи завдання. Іншими словами, самооцінка ефективності впливає на форми поведінки, мотивацію, вибудовування поведінки і виникнення емоцій. Українсько-канадський учений А. Бандура прагнув враховувати взаємозв'язок особистісних характеристик і зовнішніх детермінант поведінки. З цього виходить, що основна мета психотерапії полягає в підвищенні усвідомленої самоефективності клієнта, тобто в підведенні його до усвідомлення самостійно добиватися успіху в різних життєвих ситуаціях.

Таким чином, аналіз уявлень бігевіористів про психічне здоров'я показав, що поняття особа і здоров'я практично не розрізняються і зводяться до умовно-рефлекторних зв'язків, на яких ґрунтується поведінка; психічне здоров'я – це відповідність поведінкових реакцій людини вимогам зовнішнього довкілля;

роль людини в процесі оздоровлення пасивна і зводиться до вироблення поведінкових навичок.

«Найбільшу увагу проблемі співвідношення особи і здоров'я надається в психоаналізі. З. Фрейда цікавить динаміка протікання внутрішньоособистісних процесів, а саме протистояння свідомого Я і несвідомих ваблень. На його думку, усунувши конфлікт між свідомістю і несвідомим людина стає психічно здоровою. Вирішення конфліктів — це перемога Я над Воно, тобто зростання сили Я є свідомством психічного здоров'я людини. При цьому він наголошує на значенні оточення для формування особи і майбутнього психічного здоров'я. Процес формування особи і її захисних механізмів, на думку Фрейда, спричинений характером взаємодії індивіда з його соціальним оточенням. Глибинна драма соціалізації полягає не тільки в придушенні біологічних інстинктів, але також в нездатності побудувати довірчі, відкриті, засновані на любові відношення з іншими людьми, в невмінні пристосуватися до реалій соціального життя, знайти власне стійке положення в світі людей. Тому втрата душевного здоров'я пов'язана не тільки з інтропсихічним процесом витіснення, але і з порушенням значущих відносин, яке може однаково важко переносити і дитина, і дорослий невротик. Саме на цей аспект звертають найбільшу увагу послідовники фундатора психоаналізу, які перейшли до розгляду розвитку значущих соціальних відносин, виступаючих основою для формування здорової або хворої (невротичної) особи» [39, с. 233].

Для вирішення задачі, що полягає у вивченні особливостей і чутливості психічного здоров'я, ми використали наступні математико-статистичні методи аналізу емпіричних даних: обчислення середніх величин, аналіз достовірності відмінностей між двома незалежними вибірками (непараметричний U-критерій Манна-Вітні) [68; 73; 83; 91]. Аналіз результатів здійснювався за напрямками: порівняння повноти вираженості компонентів психічного здоров'я та визначення достовірності відмінностей показників психічного здоров'я, а саме самооцінкового, самоповаги та самоінтересу.

Порівняльний аналіз рівня вираженості показників психічного здоров'я почнемо з розгляду компоненту самооцінки в кожній з виділених груп учасників дослідження: працюючих більше 10 років, до 5-ти і менше року. Дослідження проводилося на базі соціальних служб Тернопільської області, вибірка – 30 осіб. Вивчення результатів здійснювалося у лабораторії психологічної служби ТНЕУ у квітні-травні 2016 року.

Показники компоненту самооцінки психічного здоров'я працюючих до 5-ти років в сфері самовідношення і самоактуалізації в більшості мають середній ступінь вираженості, що свідчить на користь нормальності їх розподілу. Для них характерний високий рівень вираженості таких показників, як аутосимпатія (III, 53%) і саме інтерес (IV, 46%). За показником самозвинувачення значення розподілилися між середнім і низьким рівнем вираженості (42% і 40% відповідно).

Результати вимірювання самооцінки як показника психічного здоров'я виявили тенденцію до завищення. Це узгоджується із результатами ряду авторів, які вказують на те, що вимірювання такого феномена, як самооцінка, методиками, побудованими по типу самозвітів, знаходить закономірність завищення результатів [74]. Таким чином, аналіз сторони самооцінки психічного здоров'я в групі до 5 років в цілому показав «сприятливу» картину, яка виражається у високоадекватній самоповазі і низькій тенденції до самознецінення.

Далі розглянемо показники компоненту самооцінки психічного здоров'я в групі до 1 року. Результати наочно демонструють те, що частка показників, яка відносяться до високого рівня вираженості самовідношення, значно знижена порівняно з тією ж часткою показників 1 групи, виключення складає показник самоінтересу (IV, 47%). Також слід зазначити збільшення частки показників з низьким рівнем вираженості. Частка низьких значень самоповаги (I, 48%), самовпевненості (I, 30%), самоінтересу (IV, 28%) в групах 1 і 2 залишилася однаковою. Вищесказане може свідчити про те, що кількість високо оцінюючих себе і самовпевнених тут помітно знижується порівняно з 1-ю групою. Це

пояснюється тим, що наявність трудової зайнятості підвищує упевненість в собі. Але ці працівники ще не повно влилися у трудовий колектив.

У групі 3 (більше 10 років) загальна картина вираженості показників є схожою з групою 1. Особливістю є тенденція зниження показників, що продовжується, як і для короткочасно безробітних. При цьому частка низьких показників збільшується. У цілому, порівнюючи показники, з одного боку, самовідносини, а з другого боку – самооцінки в трьох досліджених групах, можна припустити, що емоційне відношення до себе більш схильне до динаміки у бік зниження рівня вираженості, тоді як загальна оцінка себе не знаходить даної закономірності.

Тут можна говорити про те, що після 10 років роботи значно збільшується ризик появи професійної деформації, у молодих працівників ще не з'явилася упевненість у власних силах та наявний брак професійного досвіду, вік до 5 років роботи – найбільш оптимальний і благодатний для творчого зростання, він характеризується найменшою ймовірністю появи професійної деформації як різновиду аномального розвитку особистості соціального працівника.

3.2. Форми, методи і засоби підтримки та збагачення внутрішньої мотивації соціального працівника як базова умова зрілості його особистості

Розгляд сутності і зміст професійної деформації соціального працівника висуває такі проблеми, як стимулювання його професійного самовдосконалення, попередження і подолання негативної деформації. Їх вирішення сприяє підвищенню професійної культури фахівців і їх професійного довголіття. Професійне довголіття фахівця – це якісна характеристика його здатності на високому рівні вирішувати професійні задачі та завдання протягом всього періоду часу, відведеного соціумом для професійної діяльності

громадянина. В цей період він зберігає здоров'я, професійну компетенцію, уміння і навички професійної діяльності, що забезпечують високий рівень практикування за професійним призначенням.

У рішенні цієї життєво важливої проблеми найбільш чітко виділяються наступні напрямки:

- стимулювання професійного самоудосконалення фахівця;
- підготовка майбутнього фахівця до самопрофілактики негативної професійної деформації особи;
- створення найбільш оптимальних умов професійної діяльності, що забезпечують попередження негативної деформації фахівця;
- подолання явищ негативної професійної деформації особи фахівця.

В основі реалізації стимулювання професійного самоудосконалення фахівця лежить діяльність із підвищення його етично-професійної культури. Воно містить:

1. Підвищення соціального статусу професії соціального працівника. Ця проблема носить і загальнодержавний, і сферний характер.

2. Формування високо-позитивного соціального статусу кожного фахівця соціального працівника і турбота про його збереження, і подальше підвищення. Така діяльність проводиться диференційовано в процесі роботи профорієнтації в школах, ВНЗ, центрах соціально-педагогічної діяльності з урахуванням досвіду фахівця і його особистого статусу.

3. Систему роботи із молодими соціальними працівниками із надання допомоги в адаптації до професійної діяльності, подоланні труднощів початкового періоду, набутті досвіду практичної діяльності.

4. Підвищення професійної компетенції фахівця.

5. Створення середовища, яке сприятиме розвитку етично-професійної культури діяльності.

6. Створення етично-психологічної атмосфери в його професійній діяльності, стимулюючій творчість, ініціативу, бажання і прагнення до якнайповнішого самопрояву.

7. Пошук і упровадження нових технологій, форм і методів соціальної роботи з різними категоріями людей.

Найважливішою проблемою підвищення професійного довголіття фахівця є підготовка його до самопрофілактики негативної професійної деформації. Розглядаючи загальнопрофесійну і спеціальну підготовку соціального працівника, навчальний заклад покликаний досліджувати деформуючі чинники професійної діяльності і розробляти рекомендації із їх профілактики. Іншими словами, навчальний заклад формує у майбутнього фахівця якості, уміння і навички, необхідні йому для попередження найтиповіших проявів деформуючих явищ в процесі професійної діяльності.

При підготовці соціального працівника необхідно:

1. Сформувати у майбутнього фахівця навички самоврядування, уміння управляти собою в різних ситуаціях, що виникають в процесі професійної діяльності.

2. Сприяти формуванню і розвитку ще в процесі навчання емоційно-психологічної стійкості і захищеності, необхідної йому для успішної професійної діяльності.

3. Засвоїти рекомендації по роботі з клієнтом, необхідні фахівцю для збереження емоційно-психологічної стійкості. Для роботи з клієнтом з емоційно-вольовою нестійкістю, особливими потребами фахівцю слід вчитися захищати свою емоційну систему, психіку від його деформуючої (руйнуючого) дії. З цією метою психологи рекомендують вчитися:

– проявляти зовнішню участь у взаємодії з клієнтом, не переносячи одержану інформацію в глибину своєї плотської сфери;

– управляти своїм емоційним станом, не допускаючи перезбудження, внутрішнього глибокого співпереживання;

– вчитися переключати внутрішню увагу до проблеми клієнта на щось інше (який-небудь предмет, іншу думку), зберігаючи зовнішню участь в процесі роботи з клієнтом. Це дозволяє фахівцю не припуститися глибокого емоційного залучення в співпереживання;

– управляти процесом взаємодії з клієнтом, не дозволяючи йому самому глибоко втягуватися в емоційне переживання і самопрояв у зв'язку з особистими проблемами, допомагати йому висловлювати коротко і по суті саме ту інформацію, яка в даній ситуації необхідна фахівцю.

Створення найбільш оптимальних умов професійної діяльності, що забезпечують попередження негативної деформації особи і поведінки соціального працівника. В кожній професії до таких умов відносять свої. Вони сприяють самому оптимальному самопрояву фахівця в професійній діяльності, зберігаючи його нормальну емоційно-вольову стійкість. Для соціальної діяльності до таких загальних умов можна віднести наступні:

1. Стимулювання самоудосконалення соціального працівника, підвищення його професійно-педагогічної культури.

2. Формування особистої відповідальності за поведінку і самопрояв соціального працівника, його відношення до професійної діяльності і її результатів, що стимулює професійне самоудосконалення фахівця.

3. Уміле використання рекомендацій із самопрофілактики негативної деформації в процесі професійної діяльності і накопичення практичного досвіду, у тому числі в управлінні процесом взаємодії з клієнтом; акцентуванні своєї думки і дій не на емоційному стані клієнта, а на змісті його проблеми і способах її вирішення.

4. Здатність зняти емоційну напругу від професійної діяльності по її завершенню. З цією метою доцільно: а) не переносити професійні проблеми (інформацію, одержану в процесі професійної діяльності) в сім'ю. Не допускати, щоб сімейна обстановка ставала продовженням професійної діяльності; б) після роботи з клієнтом переключатися на емоційно сприятливі явища, стимулюючи психологічне розвантаження фахівця; в) в домашніх умовах повністю переключатися на сімейні і особисті проблеми, спонукаючи себе до якнайповнішого відпочинку, відновлення фізичних і духовних сил.

5. Дотримання режиму праці і відпочинку. В процесі роботи навчитися відчувати душевний і фізичний стан. При необхідності робити паузи з

урахуванням особистого стану для зняття психологічної напруги (перенапруження). З цією метою вчитися перемикатися на іншу діяльність, яка більшою мірою допомагає зберігати емоційно-вольову стійкість.

6. Керівництво установи, де працює соціальний працівник, повинне проявляти розуміння, участь і надавати йому допомогу в діяльності, особливо з «психологічно незручним» клієнтом. При необхідності переорієнтовувати такого клієнта на іншого фахівця, що має досвід роботи з подібними типами.

7. При аналізі професійної діяльності фахівця і її результатів не переносити оцінні думки на його особу. Мета аналізу – виявити, що і як робить фахівець і яким чином можна поліпшити дієвість, і результативність професійної діяльності.

Висновки до розділу 3

Подолання явищ негативної професійної деформації соціального працівника – діяльність завжди виключно складна. Відомо, що легше попередити виникнення якого-небудь негативного явища, ніж його надалі подолати. У роботі із подолання негативної професійної деформації важлива діагностика – виявлення наслідків, наскільки глибоко і серйозно деформована людина, в чому конкретно це виявляється і як позначається на виконанні функціональних обов'язків, його життєдіяльності. Деякі проблеми деформації особистості потребують розробки спеціальних індивідуальних програм їх подолання, реалізація яких часто вимагає участі багатьох фахівців. В окремих випадках для подолання професійної деформації необхідна зміна місця роботи, тривале лікування і ін.

Мінімізувати розглянутий негативний процес шляхом спрямованого коректування можна не стільки з допомогою розширення поля творчості у роботі (базисний чинник), скільки за допомогою збагачення внутрішньої мотивації як системоспричинювального імпульсу до цілеутворення

(стимулюючий чинник) задля досягнення оптимальних професійних результатів. Одним із компонентів формування позитивної мотивації соціального працівника можуть бути творчі завдання, тобто такі вправи, які виникають перед ним під час мислення у проблемних ситуаціях, що вимагають належного виконання професійних обов'язків. Їх розв'язання потребує різнобічного аналізу умов конкретного випадку і створення розумової схеми уявних пропедевтичних дій з боку фахівця-соцпрацівника.

ВИСНОВКИ

1. Професійна діяльність – одна із провідних для особистості. Психологічно вона стимулює культурний розвиток працівника, мотивує й удосконалює його життєреалізування. Проте на цьому шляху не виключені професійні деформації особистості, що спричинені багатьма чинниками – об'єктивними й суб'єктивними. До об'єктивних можна віднести зміст діяльності й спілкування, умови виконання професійних обов'язків, чинники соціального макросередовища, а до суб'єктивних – онтогенетичні зміни, вікова динаміка суб'єктного розвитку, індивідуально-психологічні особливості, характер професійних взаємин, кризи професійного становлення особистості, службова потреба ідентифікувати себе з патологічним внутрішнім світом інших людей для їхнього кращого розуміння. Але, крім цього, доречно виокремити проміжну або міжосьову ланку, що охоплює об'єктивно-суб'єктивні чинники, до яких відноситься система, у т. ч. й організація, професійної діяльності соціального працівника.

2. Професійна деформація працівника сфери соціального захисту, як і представника будь-якої іншої публічної професії, може характеризуватися епізодичністю чи стійкістю, поверховістю чи глобальністю, виявлятися у професійному жаргоні, манерах поведінки і навіть у фізичному вигляді. Однак відомо, що найбільшою мірою професійним деформаціям піддаються ті, хто працює у системі «людина – людина». Адже спілкування з іншою людиною обов'язково передбачає взаємодію, а відтак вплив і зворотний вплив, особливо у діаді «людина – аномальна людина». Саме тому найпомітніша дія професії на особистісний розвиток представників тих спеціальностей, робота яких пов'язана з людьми асоціального типу. У цьому сенсі діяльність соцпрацівника психологічно є небезпечною. Не дивно, що навіть на стадії первинної професіоналізації може наступити момент, коли його подальша індивідуальна

кар'єра неможлива без докорінної зміни змісту виконання ним нормативно заданих обов'язків.

3. До основних форм професійної деформації соціальних працівників можна віднести: а) самовпевненість у власній непогрішності при вирішенні професійних завдань і завищену самооцінку; б) «професійний нігілізм», що може виявлятися у зневажливому ставленні до окремих фахових постулатів, довільному витлумаченні їх норм і приписів; в) «спрощення ділового спілкування», що виявляється у зниженні культури й етики спілкування; г) переоцінку «старих» методів роботи й недооцінку потреби впровадження нових; д) професійний егоїзм, який часто блокує ефективну взаємодію з представниками споріднених професій. Тож є всі підстави вважати, що багаторічне виконання професійної діяльності, більшість з аспектів якої пов'язані з негативними емоціями, перенапруженням, відповідальністю перед клієнтом, може привести до професійних деформацій як формального наповнення, так і суто психологічного. В останньому випадку настає негативний «зворотний ефект»: особистий життєвий досвід соцпрацівника, який становить його професійне багатство й опору, відіграє роль бар'єру на шляху сприйняття нового. Інакше кажучи, людина заздалегідь упевнена, що їй нічого нового не повідомлять, а повсякденну роботу (написання заяв, клопотань та ін.) він і так досконально знає, тому інформація у повному проблемному спектрі клієнта не сприймається таким фахівцем.

4. Своєрідним щепленням від професійної деформації соціального працівника є творчість, тобто діяльність, яка породжує щось якісно нове, раніше неможливе. При цьому творчість може розглядатися у двох аспектах – психологічному й філософському. Психологія творчості досліджує процес, психологічний «механізм» протікання акту творчості як суб'єктивного, персоніфікованого. Філософія розглядає питання про сутність творчості як примноження матеріальних і духовних цінностей, що по-різному ставилося в різні історичні епохи. До цього варто долучити творчий потенціал особистості (гнучкість її інтелекту, розвинену творчу уяву й інтуїцію, здатність

переборювати шаблони й стереотипи), котрий особливо значущий для соціономічних професій, охоплюючи високу мотивацію до пошуку нового та потребу в самоактуалізації.

5. Професійна деформація соцпрацівника – це процес, який зумовлений сукупністю мікросередовищних, макросоціальних і суб'єктивних (внутрішніх) факторів, котрі поступово змінюють набір рис особистості фахівця (стереотипи сприйняття, ціннісні орієнтації, риси характеру, способи спілкування й поведіння), які з'являються під впливом виконання зазначеної професійної ролі. Мінімізувати розглянутий негативний процес шляхом спрямованого коректування можна не стільки з допомогою розширення поля творчості у роботі (базисний чинник), скільки за допомогою збагачення внутрішньої мотивації як системоспричинювального імпульсу до цілеутворення (стимулювальний чинник) задля досягнення оптимальних професійних результатів. Одним із компонентів формування позитивної мотивації соціального працівника можуть бути творчі завдання, тобто такі справи, які виникають перед ним під час мислення у проблемних ситуаціях, що вимагають належного виконання професійних обов'язків. Їх розв'язання потребує різнобічного аналізу умов конкретного випадку і створення розумової схеми уявних пропедевтичних дій самим фахівцем.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александровский Ю.А. Состояния психической дезадаптации и их компенсация. Пограничные нервно-психические расстройства. – М.: Наука, 1976. – 336 с.
2. Алексеева М.И. Семья как фактор социализации // Психологія на перетині тисячоліть. Збірник наукових праць П'ятих Костюківських читань в 3 т. – К.: Гнозис, 1998. – Т.1. – С. 5-11.
3. Амінов Н.А., Морозова Н.А. Психодіагностика спеціальних здібностей соціального працівника // Соціальна робота. – 2015. – №2. – С. 49-53.
4. Ананьев Б.Г. Социальные ситуации развития личности и ее статус // Психология личности в трудах отечественных психологов. – СПб: Питер, 2000. – С. 319-324.
5. Антропов Ю.Ф., Шевченко Ю.С. Психосоматические расстройства и патологические привычные действия у детей и взрослых. – М.: Ин-т психотерапии НГМА, 2010. – 320 с.
6. Аракелов Г.Г. Стресс и его механизмы // Вестник МГУ. – 2015. – №4. – С. 45-54.
7. Балл Г.А. Понятие адаптации и его значение для психологии личности // Вопросы психологии. – 1989. – №1. – С. 92-99.
8. Бандурка А.М., Бочарова С.П., Землянская Е.В. Юридическая психология: [учебник]. – Харьков: Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2011. – С. 239–242.
9. Баранов П.П., Курбатов В.И. Юридическая психология. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2014. – 576 с.
10. Безносков С.П. Профессиональная деформация личности [Электронный ресурс] / Безносков Сергей Петрович. – СПб.: ООО Издательство «Речь», 2004. – 272 с.
11. Березин Ф.Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека. – Л.: Наука, 1988. – 448 с.

- 12.Берн Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений. – СПб: Лениздат, 1992. – 688 с.
- 13.Бернс Р. Я-концепция и успевание школьников // Развитие Я-концепции и воспитание. – М.: Педагогика, 1986. – 246 с.
- 14.Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання. – К.: ІЗМН, 1998. – 204 с.
- 15.Бодалев А.А. Восприятие и понимание человека человеком. – М.: Издательство Московского университета, 1982. – 200 с.
- 16.Большаков В.Ю. Психотренинг. Социодинамика. Упражнения. Игры. – СПб.: Респекс, 2014. – 376 с.
- 17.Большая Советская Энциклопедия. (в 30 томах) / Гл. ред. А.М. Прохоров. – М.: Советская энциклопедия, 1976. – Т. 25. – 600 с.
- 18.Боришевський М.Й. Вступ // Психологія самосвідомості: історія, сучасний стан та перспективи дослідження / за ред. С.Д. Максименка, М.Й.Боришевського. – К.: Любіть Україну, 1999. – С. 6-7.
- 19.Боришевський М.Й. Розвиток саморегуляції поведінки школярів // Дис. ... доктора психол. наук. – К., 1990. – 448 с.
- 20.Боулби Дж. Детям любовь и заботу // Психология развития. – СПб.: Питер, 2001. – С. 124-166.
- 21.Булах І.С., Хомич Г.О., Виногородський А.М., Сабанадзе І.О. Соціально-психологічні аспекти процесу адаптації учнів: [навчально-методичний посібник]. – К.: КДПУ ім. М.П. Драгоманова, Переяслав Хмельницький державний педагогічний інститут ім. Г.С.Сковороди, 1997. – 180 с.
- 22.Ваньє Ж. Бути людиною / пер. з франц. О.Романчук. – Львів: Свічадо, 2000. – 154 с.
- 23.Власова О.І. Педагогічна психологія: [навч. посібник]. – К.: Либідь, 2005. – С. 276-284.
- 24.Влох І.Й., Михняк С.І., Сувало Б.П. Довідник з терапії психічних захворювань. – Львів: Каменярь, 2008. – 687 с.

- 25.Выготский Л.С. История развития высших психических функций // Собр. соч. в 6 т. – М.: Педагогика, 1983. – Т.3: Проблемы развития психики. – С. 6-163.
- 26.Галецька І.І. Психологічні проблеми в сім'ї з неповносправною дитиною // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д. – К., 2001. – т. III, ч. 3. – 256 с.
- 27.Гиппенрейтер Ю.Б. Общаться с ребенком. Как? – М., МАСС МЕДИА, 1995. – 240 с.
- 28.Григор'єв А. Проблема взаємин у родинах, де є діти з аномаліями розвитку // Дефектологія. – 2004. – №1. – С. 48-54.
- 29.Гришина Н.В. Психология конфликта. – СПб.: Питер, 2005. – 464 с.
- 30.Гусарев С.Д., Тихомиров О.Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності): [навч. посібник]. – К.: Знання, 2006. – 487 с.
- 31.Дашкина М. Е. Основы групповой работы с детьми, переживающими утрату близких (на основе опыта Великой Британии) // Практична психологія та соціальна робота. –2013. – №10. – С. 40-42.
- 32.Дмитрова Т.В. Образ «Я» як регулятор міжособистісних стосунків у ранній юності. // Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. – К., 1993. – 186 с.
- 33.Дружинин В.Н. Психология семьи. – Екатеринбург: Деловая книга, 2000. – 336 с.
- 34.Дружинин В.Н. Экспериментальная психология. – СПб.: Питер, 2001. – 788 с.
- 35.Еникеев М.И. Психологический энциклопедический словарь. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006. – 560 с.
- 36.Захаров А. И. Неврозы у детей и психотерапия. – СПб.: Лениздат, 2000. – 480 с.
- 37.Захаров А.И. Самооценка при неврозах у детей и подростков // Клинико-психологические исследования личности. Ленинградский психоневрологический институт им. В.М. Бехтерева. – Л., 1971. – С. 130-132.

- 38.Зеер Э.Ф. Психология профессий: [учебное пособие для студентов вузов]. – 4-е изд., перераб., доп. – М.: Академический Проект: Фонд «Мир», 2006. – 336 с.
- 39.Землякова Т.В. Эмоциональный фактор в структуре процесса адаптации // Дисс... канд. психол. наук: 19.00.01. – К., 1996. – 188 с.
- 40.Изард К.Э. Психология эмоций: [пер. с англ.]. – СПб.: Питер, 2010. – 464 с.
- 41.Исаев Д.Н. Предупреждение реакций дезадаптации (кризисных состояний) // Психология детей с нарушениями и отклонениями психологического развития : [хрестоматія] / под. ред. В. М. Астиповой. – СПб.: Питер, 2002. – С. 352-370.
- 42.Католик Г., Корнієнко І., Тихобаєва Г. Психодіагностичні методики, рекомендовані для дослідження неповнолітніх, які зазнали психологічної травми // Сквивджена дитина : [науково-методичний збірник]. – Львів, 2005. – 304 с.
- 43.Католик Г.В., Корнієнко І.О. Техногенні катастрофи: психологічна допомога очевидцям та постраждалим // Науково-методичні матеріали для роботи з очевидцями та постраждалими від техногенних катастроф, а також членами їх сімей. – Львів, 2003. – 89 с.
- 44.Коновалова В.Е., Шепитько В.Ю. Основы юридической психологии: [учебник]. – Харків: Одіссей, 2005. – 352 с.
- 45.Кононко О.Л. Соціально-емоційний розвиток особистості. – К.: Освіта, 1998. – 255 с.
- 46.Корекційна робота психолога / упоряд. О. Главник. – К.: Шкільний світ, 2012. – 112 с.
- 47.Костюк Г.С. Избранные психологические труды / Под ред. Л.Н. Проколиенко. – М.: Педагогика, 1988. – 304 с.
- 48.Кравцова А. Встреча не с тем. Рождение ребенка с особыми потребностями с точки зрения психоаналитических теорий // Вісник Харківського Національного Університету. Психологія. – 2012. – № 550, ч. 2. – С. 139.

- 49.Кравцова А., Кукурудза А. Психологические аспекты нормализации: ребенок семья общество // Вісник Харківського Національного Університету. Психологія. – 2002. – № 576. – С. 101.
- 50.Кравченко Р. Проблеми виховання в сім'ї дітей з інтелектуальною недостатністю // Дефектологія. – 2014. – №2. – С. 42-46.
- 51.Крайг Г. Психология развития. – СПб.: Питер, 2011. – 992 с.
- 52.Кренёва Ю.А. Девиантное поведение сотрудников пенитенциарной системы: [учебно-методическое пособие]. – Ростов-на-Дону, 2008. – 49 с.
- 53.Кренёва Ю.А. Халатное отношение к служебным обязанностям как вид девиантного поведения сотрудников пенитенциарной системы: [учебно-методическое пособие]. – Ростов-на-Дону, 2008. – 30 с.
- 54.Критерії діагностики і психотерапії розладів психіки та поведінки / Під ред. Б.В. Михайлова, С.І. Табачнікова, О.К. Напресенка, В.В. Домбровської // Новости харьковской психиатрии. — Харьков, 2003. – 244 с.
- 55.Кукса В.О. До еволюції визначення поняття «здоров'я» // Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами: [зб. наукових праць]. – К.: Університет «Україна», 2005. – С. 485-492.
- 56.Кукурудза Г.В., Міхановська Н.Г. Аналіз дитячо-батьківських відносин як складова міждисциплінарної оцінки розвитку дітей в системі раннього втручання // Соціальна педіатрія [збірник наукових праць]. – Випуск III. – К., Інтермед, 2005. – С. 289-291.
- 57.Кутіщенко В.П. Вікова та педагогічна психологія : [курс лекцій]. – К., 2005. – С. 47-51.
- 58.Кэдьусон Х., Шефер Ч. Практикум по игровой психотерапии. – СПб., 2002. – 333 с.
- 59.Лапченко І.О. Особливості психологічної діагностики та корекції емоційної сфери дітей з обмеженими можливостями // Соціальна педіатрія. Збірник наукових праць : випуск III. – К.: Інтермед, 2005. – С. 296-299.
- 60.Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Просвещение, 1975. – 304 с.

61. Лосева В.К. Рисуем семью: Диагностика семейных отношений. – М.: А.П.О., 1995. – 344 с.
62. Лютова Е.К., Моница Г.Б. Шпаргалка для взрослых: Психокоррекционная работа с гиперактивными, агрессивными, тревожными и аутичными детьми. – М.: Генезис, 2000. – 192 с.
63. Макланов А.Г. Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях // Психологический журнал. – 2001. – Том 22, №1. – С. 16-24.
64. Максименко С.Д. Метод дослідження особистості // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – №7. – С. 4-8.
65. Мардахаев Л.В. Соціальна педагогіка: [підручник]. – К.: Гардаріки, 2006. – 269 с.
66. Марковская И. М. Тренинг взаимодействия родителей с детьми. – СПб.: Речь, 2000. – 268 с.
67. Мартиненко О. Дискреційні повноваження органів внутрішніх справ: кримінологічний аналіз // Право України. – 2004. – № 11. – С. 91–93.
68. Ментс М. Эффективное использование ролевых игр в тренинге. – СПб.: Питер, 2001. – 208 с.
69. Мэй Р. Чтение характера // Психология и психоанализ характера. – Самара: БАХРАХ-М, 1997. – 640 с.
70. Мясищев В.Н. Психология отношений: [избр. психол. труды]. М.: Ин-т практической психологии, 1995. – 356 с.
71. Насонова Е. Б. Влияние внутрисемейных отношений на эмоциональное поведение / Дисс... канд. психол. наук: 19.00.01. – К., 1990. – 128 с.
72. Непомнящая Н.И. Становление личности ребенка 6-7 лет. – М.: Педагогика, 1992. – 160 с.
73. Никандров В.В. Антитренинг или контуры нравственных и теоретических основ психотренинга: [учебное пособие]. – СПб.: Речь, 2003. – 176 с.
74. Осипова А.А. Общая психокоррекция: [учебное пособие для студентов вузов]. – М.: ТЦ Сфера, 2001. – 512 с.

75. Островська К. Особливості психолого-педагогічної допомоги родині аутичної дитини // Деадаптована дитина: напрямки психотерапевтичної та психокорекційної допомоги : матеріали обласної науково-практичної конференції. – Львів, 2004. – С. 32-35.
76. Островська К.О. Основні завдання психотерапевтичної взаємодії з аутичними дітьми // Психологія у ХХІ столітті: перспективи розвитку. Матеріали VI Костюківських читань. – Т.3. – К.: Міленіум, 2003. – С. 162-166.
77. Паначев В.Д. Системный подход к социально-педагогической реабилитации детей с ограниченными возможностями здоровья // Соціальна педіатрія. – 2005. – С. 310-313.
78. Педагогическая психология / под. ред. Н.В. Ключевой. – М.: Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2013. – 488 с.
79. Петровская Л.А. Компетентность в общении: социально-психологический тренинг. – М.: Знание, 1989. – С. 9-10.
80. Петровский А.В. О психологии личности. – М.: Знание, 1971. – 63 с.
81. Прихожан А.М. Причины, профилактика и преодоление тревожности // Психологическая наука и образование. – 1998. – №2. – С. 17-22.
82. Профессиональная деформация [электронный ресурс]. – Режим доступа до книги http://ru.wikipedia.org/wiki/Профессиональная_деформация
83. Профилактика профессиональной деформации личности сотрудника органа внутренних дел: [методическое пособие] / Под общ. ред. В.М. Бурыкина. – М.: ИМЦ ГУК МВД России, 2004. – 144 с.
84. Психологическая энциклопедия. – СПб.: Питер, 2013. – 788 с.
85. Психологический словарь / под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1994. – 494 с.
86. Психотерапия / Под ред. Карвасарского Б.Д. – СПб.: Питер, 2002. – 536 с.
87. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога. – М.: Владос, 1999. – 384 с.

- 88.Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека / Пер. с англ. – М.: Издательская группа «Прогресс», 1994. – 480 с.
- 89.Романова Е.С., Потеемина О.Ф. Графические методы в психологии диагностики. – М.: Дидакт, 2014. – 288 с.
- 90.Ротенберг В.С., Бондаренко С.М. Мозг. Обучение. Здоровье. – М.: Просвещение, 2009. – 239 с.
- 91.Рудестам К. Групповая психотерапия. – СПб.: Питер-Ком, 2008. – 384 с.
- 92.Сатир В. Как строить себя и свою семью. – М.: Педагогика-Пресс, 2012. – 192 с.
- 93.Синеокий О.В. Виды следственных и следственно-оперативных групп: сравнительный анализ // Государство и право. – 2007. – № 1. – С. 60–67.
- 94.Синеокий О.В. Соціально-політичні фактори сексуального насильства: особливості детермінації злочинності в силових структурах і актуальність протидії професійній деформації // Междунар. научно-практ. конф. “Спецпроект: анализ научных исследований” / Сб. научн. работ. – Том 1. – Днепрпетровск, 7 – 11.12.2005 г. – С. 63–68.
- 95.Скрипник Д.В. Поняття «самосвідомості» у контексті психічного розвитку особистості // Психологія самосвідомості: історія, сучасний стан та перспективи дослідження. За ред. С.Д. Максименка, М.Й. Боришевського. – К.: Вид-во «Любіть Україну», 1999. – С. 77-78.
- 96.Словарь-справочник по криминологии и юридической психологии / В.А. Ананич, О.О. Колченогова. – Мн.: Амалфея, 2013. – 272 с.
- 97.Словник термінів з правової конфліктології: Науково-довідкове видання / За ред. М.І. Панова, Ю.П. Битяка, Л.М. Герасіної. – Харків: Одиссей, 2006. – 208 с.
- 98.Справочник по психиатрии. – М.: Медицина, 1985. – 126 с.
- 99.Филиппова Г.П. Личностно-профессиональные особенности социального работника // Работник социальной службы. – 2013.- № 1. – С. 33-41.
- 100.Фирсов М.В. Студенова Е.Г. Теория социальной работы. – М.: Владос, 2014. – 432 с.

101. Шевеленкова Т.Д. Особові якості соціального працівника як проблема його професійної характеристики // Соціальна робота. – 1997. – №2. – С. 47-52.
102. Bandura A. Self system in reciprocal determinism // American Psychologist. – № 3. – 356-357.
103. Bandura A. Social cognitive theory moral thought and action. In W. M. Kurtiness (Ed.) Handbook moral behavior and development. – Vol. 1. – P. 45-103. – Hillsdale, NJ: Erlbaum.